

พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
โปรดให้ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑
ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชนิพนธ์
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
โปรดให้ ตีพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุ
พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑
ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

คำนำ

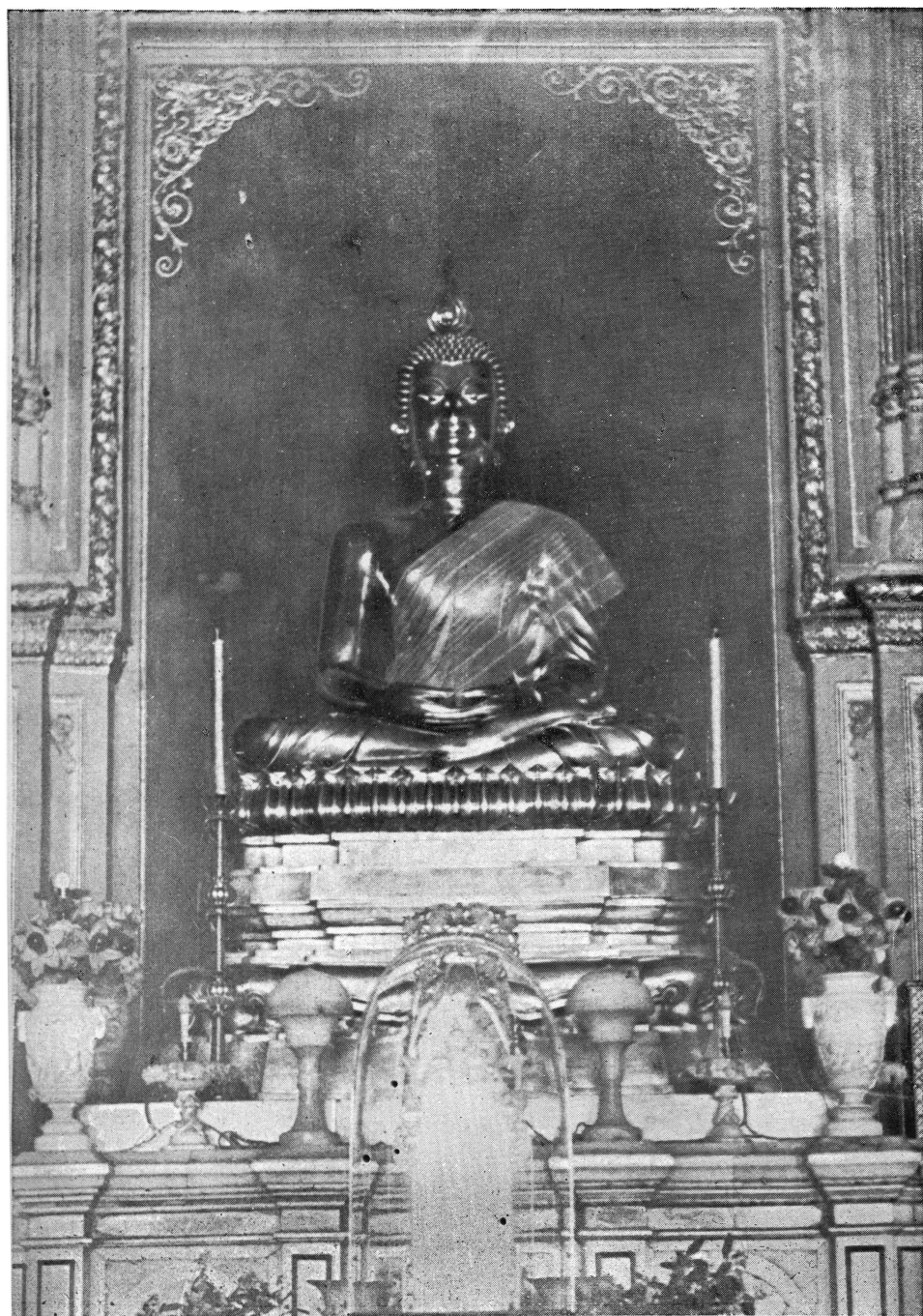
สำนักพระราชวังได้แจ้งความมายังกรมศิลปากรว่า ในงานพระเมรุพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสมเด็จพระเจ้ามหิตลาธิเบศรวชิรญาณมุนี พระองค์ ให้ตีพิมพ์หนังสือเรื่องหนึ่งเป็นของพระราชทานแจกเป็นพระราชกุศลทักษณานุปทานในงานพระเมรุ ขอให้กรมศิลปากรจัดหาหนังสือตีพิมพ์ทุกเล่มได้ ๕ เล่ม กรมศิลปากรเห็นว่าหนังสือ “พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเรื่องที่สมควรเพราะสมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระองค์นั้น ทรงเป็นพระราชบิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งได้ทรงถวายพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในการพระราชกุศลนับแต่วันพระบรมราชสมภพแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาบรรจบ ๑๐๐ ปี เป็นวันที่ ๒ คราวนั้นด้วย จึงได้จัดพระราชนิพนธ์เรื่องนี้พิมพ์ทุกเล่ม ๕ เล่มของพระราชประสงค์

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาในพระราชกุศล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้โปรดให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้พระราชทานเป็นพระราชกุศลหนึ่งเนื่องในอนุปทานทักษณา มีอายุอันรวมเป็นอายุพุทธศตวรรษครบถ้วนทุกประการ ขอพระราชกุศลที่ได้ทรงบำเพ็ญในวาระนี้ รุ่งสัมฤทธิ์สมทั้งพระราชอุทิศเจตนาทุกประการเทอญ.

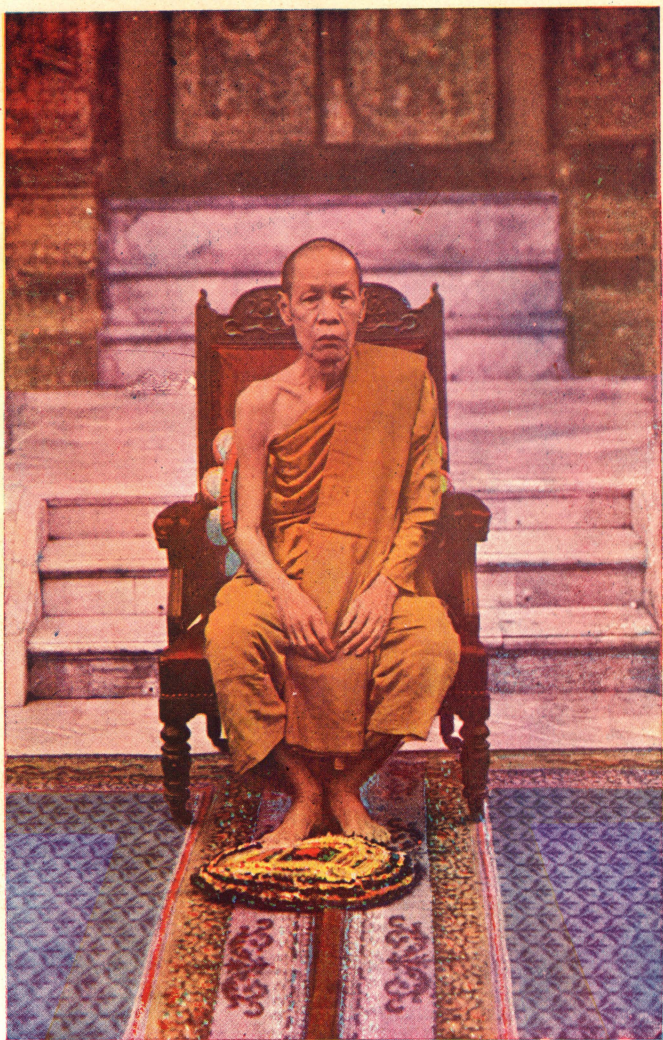
กรมศิลปากร

ก.

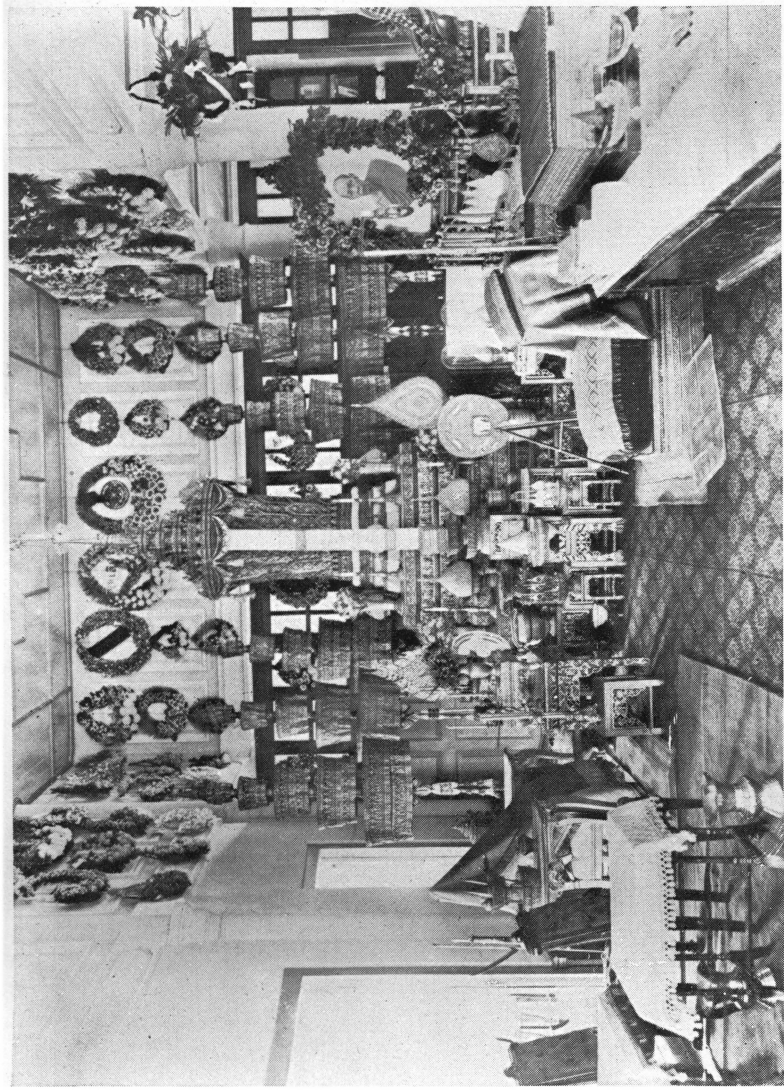
๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๑

พระพุทธอังคีรส
พระประธานในพระอุโบสถวัดราชบพิธ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า

ที่ประดิษฐานพระศพ
 พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
 ในตำหนักอรุณ วัดราชบพิธ

สารบาญ

ราชการบำเพ็ญพระราชกุศล เสด็จพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปลายทศวรรษเป็นนพทศ พ.ศ. ๒๔๓๑ หน้า ๑

โคลงยานแพนท " ๕

เทศนาภินิหารที่ ๑ เรื่องพระราชสันตติวงศ์ " ๖

อาร์มภคคภท " ๖

พรรณนาพระราชสันตติวงศ์ " ๗

สายทรงสมเด็จพระประถมบรมมหาไปยกาธิปัตย์ " ๗

ที่ ๑ กรมสมเด็จพระเทพสุทวารวดี " ๗

ที่ ๒ พระเจ้าขุนรามณรงค์ " ๗

ที่ ๓ กรมสมเด็จพระศรีสุทวารักษ์ " ๗

ที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก " ๑๐

ที่ ๕ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท " ๑๐

กรมหลวงนรินทรเทวี (ต่างมารดา) " ๑๐

เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา (ต่างมารดา) " ๑๐

สายทรงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก " ๑๑

ที่ ๑ พระราชบุตรี (ไม่มีพระนาม) " ๑๑

ที่ ๒ พระราชกุมารี (ไม่มีพระนาม) " ๑๑

ที่ ๓ สมเด็จพระประถมบรมโอรสาธิราช " ๑๑

ที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย " ๑๑

ที่ ๕ สมเด็จพระเจ้าไชยกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง	
ศรีสุนทรเทพ	หน้า ๑๒
ที่ ๖ กรมพระราชวังบวรมหาดิฉันนุรักษ์	,, ๑๒
ที่ ๗ สมเด็จพระเจ้าไชยกาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี,	,, ๑๒
สายทรงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ในกรม	
สมเด็จพระศรีสุริเยนทร)	,, ๑๒
ที่ ๑ พระราชโอรส (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๑๓
ที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว	,, ๑๓
ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	,, ๑๓
ลำดับพระวงศ์กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย	,, ๑๔
สายพระชนกกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย (ฝ่ายท่านผู้หญิง)	,, ๑๕
กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย	,, ๑๕
สายทรงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (ในกรม	
สมเด็จพระศรีสุลาลัย)	,, ๑๕
ที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	,, ๑๕
ที่ ๒ พระองค์เจ้าชายขอม	,, ๑๕
ที่ ๓ พระองค์เจ้าชายหนูคำ	,, ๑๕
สายพระชนกกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย (ฝ่ายอนุภรรยา)	,, ๑๖
สายน้องนางพระชนนีกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ที่ ๑	,, ๑๖
สายน้องนางพระชนนีกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ที่ ๒	,, ๑๗

สายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	หน้า ๑๘
ที่ ๑ พระองค์เจ้าชายกรรวิวงศ์	,, ๑๘
ที่ ๒ พระองค์เจ้าหญิงใหญ่	,, ๑๘
ที่ ๓ พระองค์เจ้าหญิงวิลาศ (กรมหมื่นอัปสรสุภาเทพ)	,, ๑๘
ที่ ๔ พระองค์เจ้าชายคำ	,, ๑๘
ที่ ๕ พระองค์เจ้าหญิงทองเคื่อน	,, ๑๘
ที่ ๖ พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๑๘
(สาย) ที่ ๗ พระองค์เจ้าชายศิริ (สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยิกาเธอ)	,, ๑๘
(สาย) ที่ ๘ พระองค์เจ้าชายลักษณะนาคูณ	,, ๒๑
ที่ ๙ พระองค์เจ้าหญิงกรมมุก	,, ๒๒
ที่ ๑๐ พระองค์เจ้าหญิงมาลี	,, ๒๒
(สาย) ที่ ๑๑ พระองค์เจ้าชายโกเมน (กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร)	,, ๒๒
(สาย) ที่ ๑๒ พระองค์เจ้าชายคเนจร (กรมหมื่นอมเรนทรรพคินทร)	,, ๒๒
ที่ ๑๓ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๓
ที่ ๑๔ พระองค์เจ้าชายเงินยวง	,, ๒๓
(สาย) ที่ ๑๕ พระองค์เจ้าชายงอนรณ	,, ๒๓
(สาย) ที่ ๑๖ พระองค์เจ้าชายถักวาล (กรมหมื่นภูมินทรภักดี)	,, ๒๓
ที่ ๑๗ พระองค์เจ้าหญิงเสงี่ยม	,, ๒๔
ที่ ๑๘ พระองค์เจ้าหญิงพงา	,, ๒๕

ที่ ๑๙	พระองค์เจ้าหญิงแสงจันทร์	หน้า ๒๕
ที่ ๒๐	พระองค์เจ้าหญิงนิเวศ	,, ๒๕
(สาย) ที่ ๒๑	พระองค์เจ้าชายชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม)	,, ๒๕
ที่ ๒๒	พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๕
ที่ ๒๓	พระองค์เจ้าหญิงสุยงกษ	,, ๒๕
ที่ ๒๔	พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๕
ที่ ๒๕	พระองค์เจ้าหญิงเลขา	,, ๒๖
ที่ ๒๖	พระองค์เจ้าหญิงละม่อม (กรมสมเด็จพระสุภา วทันราชประยูร)	,, ๒๖
(สาย) ที่ ๒๗	พระองค์เจ้าชายเปี้ยก	,, ๒๖
ที่ ๒๘	พระองค์เจ้าหญิงเกษณี	,, ๒๖
(สาย) ที่ ๒๙	พระองค์เจ้าชายอุไร (กรมหมื่นอนุชูลยลักษณ์ สมบัติ)	,, ๒๖
ที่ ๓๐	พระองค์เจ้าหญิงกนิรี	,, ๒๖
ที่ ๓๑	พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๖
(สาย) ที่ ๓๒	พระองค์เจ้าชายอรรณพ (กรมหมื่นอนุตมรัตนาคี)	,, ๒๖
ที่ ๓๓	พระองค์เจ้าหญิงเล็ก	,, ๒๗
ที่ ๓๔	พระองค์เจ้าหญิงพวงแก้ว	,, ๒๗
ที่ ๓๕	พระองค์เจ้าหญิงประไพพิศตร	,, ๒๗
ที่ ๓๖	พระองค์เจ้าหญิงฉวีวรรณ	,, ๒๗

ที่ ๓๗ พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	หน้า ๒๗
ที่ ๓๘ พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๗
ที่ ๓๙ พระองค์เจ้าชายถ้ายอง	,, ๒๗
ที่ ๔๐ พระองค์เจ้าหญิงกัลยาณี	,, ๒๗
ที่ ๔๑ พระองค์เจ้าหญิงนรลักษณ์	,, ๒๗
ที่ ๔๒ พระองค์เจ้าชายเฉลิมวงศ์	,, ๒๗
ที่ ๔๓ พระองค์เจ้าหญิงจามรี	,, ๒๗
ที่ ๔๔ พระองค์เจ้าหญิงกฤษณา	,, ๒๗
ที่ ๔๕ พระองค์เจ้าชายอมฤต (กรมหมื่นภูเบศร์ราช หฤทัย)	,, ๒๗
(สาย)ที่ ๔๖ พระองค์เจ้าชายสุบรรณ (กรมขุนภวไพบ นุเขนทรราชิบาล)	,, ๒๗
ที่ ๔๗ พระองค์เจ้าชาย (ยังไม่มีพระนาม)	,, ๒๘
(สาย)ที่ ๔๘ พระองค์เจ้าชายสิงหราช (กรมหลวงบริพัตร ไพศาลโสภณ)	,, ๒๘
(สาย)ที่ ๔๙ พระองค์เจ้าชายชมพูนุท (กรมขุนเจริญผล พูลสวัสดิ์)	,, ๒๘
(สาย)ที่ ๕๐ พระองค์เจ้าชายจินดา	,, ๒๘
ที่ ๕๑ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี (กรมหลวงวรเสรฐสุภา)	,, ๒๘
ว่าด้วยพระราชประเพณี ในระหว่างรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕	,, ๒๘

เทศนาภินิพพิ๒ พระราชประวัติก่อนเสด็จดำรงสิริราชสมบัติหน้า	๓๓
อนุสนธิ์ภิกษา	„ ๓๓
พระราชสมภพ	„ ๓๓
โสภณศักดิ์และทรงผนวช	„ ๓๓
ทรงชำระคดีเจ้าฟ้ากรมขุนภินิหารานุชิต	„ ๓๔
ทรงรับกรม	„ ๓๖
ทรงบัญชาการกรมท่า	„ ๓๗
ทรงบัญชาการก่อสร้างซ่อมและการภายในพระราชฐาน	„ ๓๘
ทรงบัญชาการทัพซึ่งไปตั้งรับพม่าที่เมืองกาญจนบุรี	„ ๓๘
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล	„ ๓๙
พระราชอิสริยาภรณ์	„ ๔๐
ทรงบัญชาการกรมพระตำรวจหลวงและความรับสั่ง	„ ๔๑
พระราชอุทิศสาธุในราชกิจ	„ ๔๑
ทรงคิดแบบพระวอชนาคน้อย	„ ๔๑
เทศนาภินิพพิ๓ พระราชประวัติเมื่อเสด็จดำรงสิริราชสมบัติ	„ ๔๓
อนุสนธิ์ภิกษา	„ ๔๓
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต	„ ๔๓
ราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	„ ๔๔
พระบรมนามาภิไธยจารึกในพระสุพรรณบัฏ	„ ๔๔

ทรงสถาปนาสมเด็จพระศรีสุลาลัย	หน้า ๔๕
ทรงสถาปนากรมพระราชวังบวรมหาดัศกัปกพลเสพย์	,, ๔๕
ทรงเลื่อนและตั้งกรมพระบรมวงศานุวงศ์	,, ๔๖
ทรงตั้งตำแหน่งเสนาบดีและเลือนยศข้าราชการ	,, ๔๖
อนุเวียงจันท์ คึกขบถ	,, ๔๘
อนุยกทัพลงมาถึงที่เมืองนครราชสีมา	,, ๔๙
อนุให้กวาดต้อนครัวเมืองนครราชสีมาและสระบุรี	,, ๔๙
พระยาปลัดเมืองนครราชสีมาทูลฟ้องกล่าว	,, ๔๙
อนุถอยทัพไปตั้งค่ายที่ช่องเขาสารคามลหนองบัวลำภู	,, ๕๐
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเตรียมการรบรักษา	
พระนคร	,, ๕๐
กรมพระราชวังบวรเสด็จยาตราทัพไปประชุมที่ท่าเรือพระบาท	,, ๕๑
กรมพระราชวังบวรทรงจัดกระบวนทัพ	,, ๕๑
ไปรบให้แบ่งกองทัพมารักษาทางปากน้ำเจ้าพระยา	,, ๕๒
กองทัพกรุงศรีทพลาวที่หนองบัวลำภู	,, ๕๒
อนุหนีไปเมืองญวน	,, ๕๒
กองทัพกรุงศรีทพลาวที่ช่องเขาสาร	,, ๕๓
กองทัพหลวงขึ้นไปตั้งที่เมืองพานพร้าว	,, ๕๓
อุปราชเวียงจันท์เข้าสามัคคี	,, ๕๓
พระยาราชสุภาวดีที่ทัพเจ้าปานสุวรรณและเจ้าราชบุตร	,, ๕๓

กองทัพรุ่งตีไ้เมืองจำปาศักดิ์	หน้า ๕๓
กรมพระราชวังบวรให้ ทำหลายเมืองเวียงจันทน์	„ ๕๔
กรมพระราชวังบวรเสกัจยาตราทัพกลับกรุงเทพ ฯ	„ ๕๔
โปรดให้พระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหนายก	„ ๕๔
โปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดียกกลับขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์	„ ๕๔
พระยาพิไชยสงครามข้ามไปเมืองเวียงจันทน์	„ ๕๕
ญวนพาอนุมาขอไทย	„ ๕๕
อนุคิดร้ายฆ่าพระยาพิไชยสงครามกับพวกไทย	„ ๕๕
เจ้าพระยาราชสุภาวดีล่าทัพมาเมืองยโสธร	„ ๕๕
ราชวงศ์ยกตามเจ้าพระยาราชสุภาวดี	„ ๕๖
เจ้าพระยาราชสุภาวดีรบกับราชวงศ์	„ ๕๖
อนุและราชวงศ์หนีไปอยู่เมืองพวน	„ ๕๖
เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้พระยาวิจิตรสงครามฆ่าญวน	„ ๕๗
จับตัวอนุไ้ส่งมากรุงเทพ ฯ	„ ๕๗
ทรงตั้งเจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา	„ ๕๗
ว่าด้วยเหตุที่จะเกิดสงครามกับญวน	„ ๕๘
เมืองไซ่ง่อนเป็นชบด	„ ๖๐
ทรงพระราชดำริทำสงครามกับญวน	„ ๖๐
ทรงจัดกองทัพ	„ ๖๐
เจ้าพระยาพระคลังไ้เมืองบันทายมาศและเมืองโจก	„ ๖๑

เจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกเข้าเมืองเขมร	หน้า ๖๑
เจ้าพระยาบดินทรเจ้าพระยาพระคลัง ยกเข้าตีทัพญวน	„ ๖๑
ทัพเรือเจ้าพระยาพระคลังไม่พร้อมเพรียงกัน	„ ๖๑
เจ้าพระยาบดินทรและเจ้าพระยาพระคลังถอยทัพ	„ ๖๒
เขมรกำเริบ	„ ๖๒
กองทัพทางเมืองขุขันธ์ถอยกลับ	„ ๖๒
กองทัพไทยทางเมืองนครพนมตีเมืองรายทาง	„ ๖๓
กองทัพไทยทางเมืองหนองคายเกลี้ยกล่อมได้เมืองพวน	„ ๖๓
กองทัพทางเมืองหลวงพระบางตีค่ายญวน	„ ๖๓
กองทัพเจ้าพระยาธรรมมาเกลี้ยกล่อมได้เมืองหัวพันทั้งหก	„ ๖๓
ญวนให้ทองคำขึ้นท้าวมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ	„ ๖๓
ไทยให้ทองคำขึ้นเป็นเจ้าเมืองพระตะบอง	„ ๖๓
ญวนยกทัพเข้าเมืองเขมร	„ ๖๔
นักองค้อฮัมมอกล่วงตัวนักองค้อคงเข้ามากรุงไทย	„ ๖๔
นักองค้อฮัมมอวกครอบครวัหนีไปอยู่กับญวน	„ ๖๔
โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรยกออกไปเมืองเขมร	„ ๖๔
ญวนจับองค์เบญจวงษ์	„ ๖๕
พวกเขมรกำเริบต่อญวน	„ ๖๕
เจ้าพระยาบดินทรตีค่ายญวนที่ท่งพมณฑลเมืองซีแครง	„ ๖๕
ญวนที่เมืองโพธิสัตว์ยอมแพ้	„ ๖๖

โปรดให้องค์ทั้งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา	หน้า ๖๖
ญวนให้มาเจรจาขอเป็นไมตรี	,, ๖๖
ญวนยกเข้าตีค่ายเขมรเมืองขาทิ	,, ๖๗
ญวนตั้งองค์ ชิมเป็นเจ้าเมืองเขมร	,, ๖๗
เจ้าพระยาบดินทรสร้างเมืองอุทวงศ์ ให้องค์ทั้ง	,, ๖๗
ไทยแต่งกองโจรคอยวังแกทัพญวน	,, ๖๘
ญวนถอยไปตั้งที่เมืองใจก	,, ๖๘
เจ้าพระยาบดินทรพาองค์ทั้งลงไปตั้งที่เมืองพนมเปญ	,, ๖๙
โปรดให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพเรือไปตี เมืองบันทายมาศ	,, ๖๙
กองทัพเรือกลับกรุงเทพฯ	,, ๗๐
เจ้าพระยาบดินทรถอยกลับไปยังที่เมืองอุทวงศ์	,, ๗๐
ญวนและเขมรตั้งค่ายรายตามมาอีก	,, ๗๑
ญวนยกมาตีค่ายไทยที่เมืองพนมเปญแตก	,, ๗๑
ญวนยกมาล้อมค่ายไทยเมืองอุทวงศ์	,, ๗๑
เจ้าพระยาบดินทรตีทัพญวนแตก	,, ๗๑
ญวนกับไทยเป็นไมตรีกัน	,, ๗๒
เจ้าพระยาธรรมมาจักรวาทราชการทางเมืองหัวพันหลังหก	,, ๗๓
พระมหาสงครามยกไปปราบเมืองลาวตามเชิงเขาประทักษิ	,, ๗๔
ตั้งเมืองค่านในท้องที่มณฑลอุดรและอิสาน	,, ๗๕

ราชการทางเมืองพม่า	หน้า ๗๗
เหตุที่ระบภัยเมืองเชียงตุง	„ ๗๗
กองทัพไทยไปตีเมืองเชียงตุง	„ ๗๘
ราชการทางหัวเมืองมลายู	„ ๗๘
ทณภูคินดีเมืองไทรบุรี	„ ๗๘
หัวเมืองแขกปะแซด	„ ๗๘
กองทัพกรุงศรีเมืองไทรบุรี	„ ๗๘
เจ้าพระยานครศรีไชยเมืองไทรบุรี	„ ๗๘
เจ้าเมืองตานีหนีไปอยู่เมืองกลันตัน	„ ๗๘
เจ้าเมืองกลันตันยอมอ่อนน้อม	„ ๗๘
ตั้งทณภูมาเป็นพระยาตรัง	„ ๘๐
พวกเมืองไทรยกมาตีเมืองตรังและเมืองไทรบุรี	„ ๘๐
กองทัพไทยยกไปปราบเมืองไทรบุรี	„ ๘๐
ระงับวิวาทในระหว่างทณภูประสาและพระยากลันตัน	„ ๘๑
จักราาชการเมืองไทรบุรี	„ ๘๑
ตั้งเมืองสทูล	„ ๘๑
ตั้งเมืองปลิศ	„ ๘๒
คืนเมืองไทรบุรีแก่เจ้าพระยาไทย	„ ๘๒
การในพระนคร	„ ๘๒
ปราบจับตัวเหี้ยที่เมืองจันทบุรี	„ ๘๒

ปราบจันทน์เหี้ยเมืองนครไชยศรีและเมืองสมุทรสาคร	หน้า ๘๒
ปราบจันทน์เหี้ยตามหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันตก	,, ๘๓
จันทน์เหี้ยเมืองสมุทรสาครถึงพระยามหาเทพคายน	,, ๘๓
จันทน์เหี้ยเมืองฉะเชิงเทราฆ่าพระยาวิเศษฤๅไชย	,, ๘๓
ทางพระราชไมตรีกับต่างประเทศ	,, ๘๔
เรื่องทำสัญญากับอังกฤษ	,, ๘๔
เรื่องทำสัญญากับอเมริกัน	,, ๘๕
อิศักอินเตียกับปณิมาขอทำสัญญาซื้อขาย	,, ๘๖
อเมริกันขอแก้สัญญา	,, ๘๖
ทรงจัดการของกันพระนคร	,, ๘๗
สร้างซ่อมเมืองสมุทรปราการ	,, ๘๗
สร้างพระเจดีย์กลางน้ำ	,, ๘๘
สร้างซ่อมเมืองสมุทรสาครและเมืองสมุทรสงคราม	,, ๘๘
ย้ายเมืองจันทบุรีและสร้างซ่อม	,, ๘๘
สร้างซ่อมเมืองฉะเชิงเทรา	,, ๘๙
ซ่อมเมืองพระตะบอง	,, ๘๙
สร้างเมืองนครเสียมราฐ	,, ๘๙
สร้างซ่อมปากน้ำและเมืองนครเขื่อนขันธ์	,, ๘๙
สร้างเรือรบ	,, ๙๐
ชุกคลอง	,, ๙๑

กิ่งหวเฌงซึนไหม่	หน้า ๙๑
พระราชานุเคราะห์	„ ๙๒
ซ่อมพระราชฐาน	„ ๙๒
ซ่อมพระอาราม	„ ๙๒
สร้างพระพุทธรูป	„ ๙๓
สร้างพระไตรปิฎก	„ ๙๓
อุปถัมภ์การเล่าเรียนพระปริยัติ	„ ๙๓
การพระราชพิธีต่าง ๆ	„ ๙๓
การพระเมรุทองสนามหลวง	„ ๙๔
พระราชอิสริยยศ	„ ๙๔
ทรงพระประสูติ	„ ๙๔
พระบรมราโชวาทเรื่องรัชทายาท	„ ๙๕
ทรงแสดงโองาสถึงตัวผู้ที่รับราชสมบัติ	„ ๙๖
พระราชกระแสในเรื่องพระสงฆ์ห่มผ้า	„ ๙๖
พระราชทานเงินค่าจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์สามเณร	„ ๙๖
ทรงขมาพระสงฆ์	„ ๙๖
แป้วพระที่นั่งสวรวคค	„ ๙๗
เสกีสวรวคค	„ ๙๗

แก้ไขคำผิด

<u>หน้า</u>	<u>บรรทัด</u>	<u>คำผิด</u>	<u>คำถูก</u>
-๑-	๕	ชาวมภดา	ชาวมภดา
-๒-	๘	พระจอมเกล้าอยู่หัว	พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ✓
๗	๑๑	บุษก	บุษบก ✓
๑๓	๑๙	พระศรีสุริเยศรามาตย์	พระศรีสุริเยศรามาตย์
๒๓	๑๐	พระองค์เจ้าลักขณวดี	พระองค์เจ้าลักขณวดี
๒๕	๙	รัชกาลที่ ๓	รัชกาลที่ ๓ ✓
๒๖	๓๑	กรมหมื่นชุติน	กรมหมื่นชุติน ✓
๒๘	๒๒	สมเด็จพระสังฆราชเจ้า	สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
๕๓	๑๕	เที่ยวตกขัน	เที่ยวตกขัน
๗๕	๑๔	เมืองคำมวน	เมืองคำมวน
๘๙	๑๘	ชื่อขอม	ชื่อขอม
๙๒/๙	๒	ปฏิสังขรณ์	ปฏิสังขรณ์

การพระราชกุศล

ในสมัยพระชนมายุพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

นับจบ ๑๐๐ ปี.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรารภถึงวาระกิติชำนับแต่
วันพระบรมมหาราชวัติกาลแห่งสมเด็จพระบรมบិតูลาและพระบรมไปยกา
ธิราชพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครบ ๑๐๐ ปี ตามสุริยคติ
กาลในวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำชวคดียังเป็นนพศกคักราช ๑๒๔๙
แล้วทรงพระราชดำริจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการฉลองของพระเดช
พระคุณในสมัยกาลพิเศษนี้ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ
ดำรัสสั่งเจ้าพนักงานให้จัดการที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลณพระที่นั่ง
สุทไธสวรรย์ปราสาท ตามกาลกำหนด.

ณวันศุกร์เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ เจ้าพนักงานเชิญพระพุทธรูปปฏิมากร
นาคสวาทพระองค์ ๑ พระพุทธรูปปฏิมากรห้ามสมุทรประจำวันพระชนม
พรรษาพระองค์ ๑ พระพุทธรูปปฏิมากรประจำปีพระชนมพรรษา ๖๕ พระ
องค์ มาตั้งบนขบกอกไม้สัก แล้วเชิญพระบรมอัฐิและพระบรมทนต์
ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาสถิตในขบกอกทองคำประคิษ
ฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำในพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท

เวลา ๒ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระทวารพระ
ที่นั่งอนันตสมาคมประทับณพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ทรงบำเพ็ญ

พระราชกุศล พระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูป สวด
พระพุทธมนต์สวดปริตจบแล้วทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ แบ่งพระสงฆ์
เป็น ๓ ภาค ภาคหนึ่งเท่าที่เสด็จดำรงสิริราชสมบัติผ้าไตรสดับแพ
กรายพระแพทวนตีพิมพ์แสงการพระกุศล ๒๗ รูป ภาคหนึ่งเท่าที่พระ
ชนมพรรษาเมื่อยังไม่ได้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติไตรผ้าสดับกรายพระแพ
ตีพิมพ์ ๓๘ รูป ภาคหนึ่งเท่าที่นับแต่หน้าปีสวรรคตมาจนบรรจบพระชนม
พรรษาครบ ๑๐๐ ปี ไตรผ้ากรายพระผ้าตีพิมพ์ ๓๕ รูป แล้วพระ
รววงศเชอพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร ถวายเทศนาพระไตรลักษณ์
แสงพระราชาสันตติวงศ์แห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในชั้น
ท้ายแล้วทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์และทรงประเคนเครื่องบริวารภัณฑ์กับ
พระราชทานจุบจ่ายมูลราคา ๑๐ ตำลึง แล้วทรงทอดผ้าขาวพับพระราช
คณะฐานานุกรมเปรียญอันสืบสดับปกรณ์ ๑๐๐ รูป แล้วทรงทอดอกไม้
เพลิงและทอดพระเนตรการมหรสพซึ่งมีที่ท้องสนามไชย มีโชนหน้าจ
โรง ๑ หน้าโรง ๑ สิ่งโต มังกร วาโคม และทอดไม้เพลิงต่างๆ
ตามธรรมเนียม เวลา ๒ ยามเศษเสด็จขึ้น

วันเสาร์เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงประเคนขันชโภจนาหาร พระสงฆ์รับพระราช
ทานฉันพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทข้าง แบ่งไปฉันในที่อื่นข้าง
กรณพระสงฆ์ฉันแล้วทรงประเคนเครื่องไทยธรรมเป็นภาคเอก ๒๗ ภาค
โท ๓๘ ภาคตรี ๓๕ แล้วพระสงฆ์สวดทักษิณานุโมทนา ฐานาถวาย

อนุโมทนาแล้วทรงพระสงฆ์สักปรกณ อีก ๕๐๐ รูป หม่อมเจ้าพระ
สถาพรพิริยพรต^(๑) ถวายเทศนาธรรมจริยาสมาธิบายบรรยายพระราช
ประวัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อยังไม่ได้เสด็จ
ทำรงสิริราชสมบัติในเบื้องต้น จบแล้วทรงทอดผ้าไตรสักปรกณและทรง
พระเคนเครื่องบูชาภักดีเทศนา และพระราชทานวัตถุเป็นมูลกัมปนิยภักดี
ราคา ๑๐ ตำลึงแล้วเสด็จขึ้น

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ไปรบกเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสา
ธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จออกทรงไปรับ
ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท มีนาฬิกาส่ง ๓๐๐ ผล ผลละสี่อง
๓๐๐ ผล รวม ๕๐๐ ผล มีการมหรสพเวลากลางวัน ไม่ลดหย
ฉนวนหก ตามธรรมเนียม

เวลา ๒ ทุ่มพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออก พระธรรม
วโรคม (แดง) ถวายเทศนาโภชนาทาน พรรณาพระราชประวัติแห่งพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจน
เสด็จสวรรคต จบแล้วทรงทอดผ้าไตรสักปรกณและทรงพระเคนเครื่อง
วามิต่างๆ และมูลกัมปนิยทั้ง ๕ . ราคาซึ่งสืบตำลึงเป็นธรรมเนียม

(๑) คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ ฯลฯ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า

เทศนบุชา แล้วทรงทอผ้าขาวพับสัปดาห์ ๑๐๐ รูป แล้วทรงรูก
คอกไม้เพลิงและทอศพระเนตรการมหรสพ เสกขึ้น ๒ ยามเศษ.

หนึ่งในการพระราชกุศลครั้งนี้ ไปรคเกล้าฯ พระราชทานพระ
บรมราชานุญาต ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลลอองธุลีพระบาทถวาย
ในส่วนเงินเรียวยในการพระราชกุศลเป็นการฉลองพระเกษพระคุณ ใน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจำนวนเงินเป็นอันมาก เงินราย
นี้จะไปรคเกล้าฯ ให้ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ เจดีย์สถานและ
เสนาสนะในวัดราชโอรส ซึ่งเป็นพระอารามพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นไว้ เพื่อเป็นการรุ่งเรืองในพระพุทธศาสนา
และปรากฏพระเกียรติยศไปสืบกาลนาน

โคลงพระราชนิพนธ์

๑๐ ตูผู้แต่งเทศน์เอน
ช่อจุฬาลงกรณ์
สำหรับนตการจร
ย่นย่อพอแต่เนอ

อนสรณ นฤ
เนองเชอ
กราวหน่ง แถนา
เรอองตงฟงเอง ฯ

เทศน์วาทน์ที่ ๑

เรื่องพระราชสันตติวงศ์

บัดนี้ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในพระไตรลักษณ์และ
ลำดับพระราชสันตติวงศ์ แห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ฉลองพระเดชพระคุณพระยศพระขัติยวงษาธิบดี อนุโมทนาในพระราช
กุศลบุญนิธิอันวิจิตร ซึ่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรง
บำเพ็ญเป็นญาติธรรมจริยาที่กษัตริย์ปทานมัย ฉลองพระเดชพระคุณ
ในสมเด็จพระบรมบิดา และพระบรมไปยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบชาติยศ
สันตติวงศ์เนื่องมา นับเป็นรัชกาลที่สามในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้
ด้วยทรงพระปรารภกำหนดวันตั้งแต่พระบรมมหาประสูติกาล แห่ง
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้มีในวัน ๒๖ ค่ำ ปีมะ
๑๐

นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ เช่นปีที่ ๖ ในรัชกาลเป็นประถม มาจนถึง
วัน ๗๖๕ ค่ำ ปีชวดยังเป็นนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ นับวาระกิติตาม
๔

สุริยคติกาลบรรจบครบร้อยปีเต็มบริบูรณ์ มีไฉ่ยังหย่อน เป็นอภิลักขิต
กาลพิเศษ สมควรที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ซึ่งได้ฟัง
พระบรมมีมาแต่กาลก่อน และที่ได้รับประโยชน์อันเนื่องมาแต่พระบรม
เกชาอนุภาพและพระราชอุทิศของพระองค์ คือได้ทรงปกปักรักษา

ธานี เขตราชอาณาเขตให้อยู่เป็นเช่นสุข ดำรงเป็นเอกราชนครมาถึง
 ๒๗ ปีเป็นต้น แล้วข้าพเจ้าการกุศลของพระเดชพระคุณ โดยความ
 ชื่นชมยินดีก็ตามควรแก่การสัสมัย จึงมีพระบรมราชโองการโปรด
 เกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลส่วนพิเศษอันนี้ ณ พระที่นั่ง
 สุทโธสวรรยปราสาท อันเป็นราชกุฎาคารสถาน ซึ่งพระองค์ไต่ทรง
 สถาปนาขึ้นไว้เป็นพระเกียรติยศอยู่ในแผ่นดิน โปรดให้เชิญพระพุท
 ธิมากรนาคนาคของ ๑ พระพุทธรูปมากรประจำพระชนมพรรษา
 วันองค์ ๑ พระชนมพรรษาสมัญญมากร ๖๕ พระองค์ มาประดิษฐาน
 เป็นที่ทรงนมัสการ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาสถิตในบุษบกทองคำ ประดิษฐาน
 เหนือพระแท่นแว่นฟ้ากาญจนาภรณ์ แล้วโปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ราชา
 คณานุรักษ์นุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูป แบ่งเป็นสามภาค ภาคหนึ่งเท่า
 จำนวนปีซึ่งได้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติ พระราชทานผ้าไตรจีวรสลักร
 ฝักกราบแพร่ทั่วทิศตราแสดงการพระราชกุศล ๒๗ รูป ภาคหนึ่ง
 เท่าพระชนมพรรษา ซึ่งยังมีได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และ
 พระราชทานไตรจีวรผ้าล้วน ฝักกราบแพร่ทั่ว ๓๘ รูป อีกภาคหนึ่งเท่า
 พระชนมกาลนับแต่หน้าปีเสด็จสวรรคตมาจนกาลบัดนี้ พระราชทานไตรจีวร
 และฝักกราบผ้าล้วน ๓๕ รูป รวมสามภาคครบพระสงฆ์ ๑๐๐ รูป
 สักปรุณพระบรมอัฐิ สวดพระพุทธรูปมนต์ เวลาเช้ารับพระราชทานฉัน
 พระราชทานเครื่องไทยธรรมต่าง ๆ ทั้งของหลวงและของพระบรม

วงศ์มหานาค ซึ่งทรงจกมาถวายช่วยการพระราชกุศลแล้วสดับปกรณ์
 พระสงฆ์ ๗๐๐ รูป มีพระธรรมเทศนาสามกัณฑ์ มีการมหรสพสมโภช
 พระบรมอัฐิ ตามสมควรแก่กาลสมัย และพระราชทานพระบรมราชา
 อนุญาตให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้อง
 ยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ และพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า
 ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอและหลานหลวง ในรัชกาลที่สามนั้น ได้บำเพ็ญ
 พระกุศลเป็นการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวตามควรแก่ความประสงค์ ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราช
 กุศลทั้งนี้ ถวายแก่สมเด็จพระบรมมยุคลาและพระบรมไปยกาธิราช เป็น
 การฉลองพระเดชพระคุณในอภิสิทธิ์สมัยในขัณฉิมการ ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้จะได้รับพระราชทานพรณาคความ ตามลำดับในพระราช
 สันตติวงศ์ อันเนื่องมาแต่องค์สมเด็จพระปรมบรมมหาไปยกาธิปัต
 ติอันเป็นบรรพบุรุษต้นพระบรมราชวงศ์ อันได้ประคิยฐานและดำรงกรุง
 รัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ได้ประคิยฐานพระบรมวงศ์สืบเนื่องมา
 โดยความเจริญแพร่หลาย เป็นพระบรมราชวงศ์อันใหญ่ มีพระเจ้า
 แผ่นดินและพระบรมวงศ์มหานาค ซึ่งได้เสด็จดำรงแผ่นดินและได้รับ
 ราชการ โดยกำลังพระสติปัญญาและกำลังพระกาย ปรายปรามและ
 ข้องกันสรรพความร้ายและภัยพิบัติ อันจะมากดกตองแก่สมณาจารย์
 ประชาชนราษฎร อันเป็นชาวสยามและชาวต่างประเทศ ซึ่งได้อาศัย

อยู่ ในพระราชอาณาเขตพึ่งพระบารมี ใ้ค้อยู่เย็นเป็นสุขสืบมา ล่วงกาล
 ไ้ก่กว่าร้อยปีเป็นกำหนด กวที่มหาชนจะนับถือสักการบูชาแล้วตั้งจิตร
 คิกลองพระเกษพระคุณโดยความกตัญญูทุกเวท ใ้พระบรมราช
 ประเพณีงศ์คำรงยืนยาวสืบไป ในภายหน้า สมเด็จพระประณมบรม
 มหาไปยกาธิบศิพระองค์ นั้น ใ้เสด็จอุบัติในมหามาศยตระกูลโบราณ
 ในกรุงทวารวดีศรีอยุธยา ใ้ทำราชการสืบตระกูลต่งนิวาคน
 สถานอยู่ในกำแพงพระนคร พระองค์มีพระโอรสพระธิดา ซึ่งร่วม
 พระมารดาเดียวกันห้าพระองค์ ที่ ๑ คือ กรมสมเด็จพระเทพสุทวากิ
 ธิเป็นต้นเชื้อวงศ์แห่งเจ้านายวังหลัง เพราะเป็นพระมารดาของกรมพระ
 ราชวังบวรสถานพิมุข และเจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร เจ้าฟ้า
 กรมหลวงนรินทรธรรณเรศ ซึ่งยังมีพระนัดดา ประสูติมาปรากฏอยู่ ณ
 กาลทุกวันนี้ ที่ ๒ พระเจ้าขุนรามณรงค์ ซึ่งสันพระชนม์เสียแต่ครั้ง
 กรุงทวารวดีศรีอยุธยา เหลือแต่พระธิดาใ้เสด็จอยู่ ณ กรุงรัตน
 โกสินทร น มีพระนามปรากฏภายหลังว่ากรมขุนรามนิทรสุตา ก็เป็น
 ธิหมกเชื้อพระวงศ์อยู่เพียงนี้ ที่ ๓ กรมสมเด็จพระศรีสุทวารักษ
 ธิเป็นต้นเชื้อวงศ์ของเจ้านายอิหม่หนึ่ง ซึ่งเรียกตามคำสามัญว่า
 เจ้ากรมหลวงกรมขุน เพราะเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้ากรมหลวง
 เทพรวิักษ์ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราช
 ซึ่งยังมีพระนัดดาประสูติมาปรากฏอยู่ ณ กาลทุกวันนี้โดยมากและพระองค์
 เป็นพระมารดาของกรมสมเด็จพระศรีสุทริเยนทวามาศย์ ซึ่งเป้นสมเด็จพระ

พระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันยังมี
พระราชโอรสองค์ที่ ๔ พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ อันเป็นประณมรากง้าวแห่งพระบรม
ราชวงศ์ ซึ่งประณมฐานและดำรงกรุงรัตนโกสินทร์นี้โดยตรง
ซึ่งจะได้รับพระราชทานพรณาสืบไปในชั้นหน้า ที่ ๕ กรมพระ
ราชวังบรมมหาสุรสีหนาท ซึ่งเป็นต้นเชื้อวงศ์ของเจ้านายหมู่หนึ่ง
ซึ่งเรียกโดยคำสามัญว่าเจ้านายวังหน้าพระพุทธยอดฟ้าฯ และสมเด็จพระ
พระประณมบรมมหาไปยกาธิบดีนั้น มีพระธิดาอันประสูติด้วยพระ
มารดาอื่นอีกพระองค์ ๑ ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่ากรมหลวง
นรินทรเทวี เพราะได้กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์เป็นพระภักดา ก็นับ
เป็นต้นตระกูลแห่งเจ้านายสืบมาอีกตระกูลหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นต้น
ตระกูลเจ้าครอกวัดโพ ก็ยังมีนักดาปะนัคดาปรากฏอยู่จนกาลทุกวันนี้
โอรสสมเด็จพระประณมบรมมหาไปยกาธิบดีอีกพระองค์ ๑ นั้น คือ
เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ต่างพระมารดากับกรมหลวงนรินทรเทวี
เป็นต้นตระกูลเจ้านายอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าพวกเจ้ากรมหลวง
จักรเจษฎา ก็ยังมีนักดาปะนัคดาปรากฏอยู่จนทุกวันนี้บ้าง จึงควรนับ
ว่าบรมราชตระกูลอันสืบ มา แห่งองค์ สมเด็จพระประณมบรมมหาไปยกา
ธิบดี ได้มาประณมฐานเป็นชาติกษัตริย์ราชตระกูลในกรุงรัตนโกสินทร์มา
ทราญทุกวันนี้ เป็นเจ็ดสายเจ็ดพวกด้วยกันประการนี้

บัณฑิตได้รับพระราชทานพรรณนาลำดับพระบรมราชวงศ์ พระเพรา
 แต่สายที่ตรงลงมาจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ อัน
 เป็นพระบรมราชวงศ์ซึ่งดำรงแผ่นดินสืบมาแล้ว และจะสืบต่อไปภายหน้า
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น พระองค์ได้กรมสมเด็จพระ
 พระอมรินทราธิบดี ซึ่งเป็นพระธิดาแห่งสมเด็จพระรूपศิริโสภาคมหานาค
 นาธิบดี อันมีนิวาสสถานอยู่พาหิรอุทยานแขวงเมืองสมุทรสงคราม
 เรียก ว่าตำบลบางช้าง เป็นพระราชเทวี แต่ยังไม่ได้เถลิงถวัลยราช
 สมบัติ มีพระราชโอรสพระราชธิดาถึงสิบพระองค์ พระองค์ที่ ๑
 นั้นเป็นพระบุตรี พระองค์ที่ ๒ เป็นพระกุมาร ทั้งสองพระองค์นี้
 สิ้นพระชนม์เสียแต่ทรงเยาว์วัยมิได้แตกทำลาย พระองค์ที่ ๓
 เป็นพระบุตรี มีพระนามปรากฏในพระบัญชรนี้ ว่าสมเด็จพระประม
 บรมไอยิกาเธอ ได้เป็นพระชายาเจ้ากรุงธนบุรี มีพระโอรสมีนาม
 ว่าเจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์ แล้วเป็นเจ้าฟ้าอภัยธิเบศรกรมขุนนักษัตรานุชิต
 ภายหลังต้องถอดเรียกชื่อเดิมว่าหม่อมเหม็น แต่ก็ยังควรจะนับว่า
 เป็นต้นตระกูลของกษัตริย์ต่างหาก ผิดกับพระวงศ์กษัตริย์อื่น ๆ เกยวัน
 กิจสูญอยู่แล้ว พระราชโอรสซึ่งนับเป็นที่ ๔ คือพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาไลย อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์
 ทรงเนื่องมาแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ อันจะได้
 รับพระราชทานพรรณนาสืบไปในเบื้องหน้า พระราชธิดาอีกพระองค์
 หนึ่งนับเป็นที่ ๕ ปรากฏพระนามในบัญชรนี้ว่าสมเด็จพระเจ้าไอยิกาเธอ

เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระราชโอรสนับเพนีที่ ๖ ก็กรม
พระราชวังบรมหาเสนาหุรัถย อันนับเป็นต้นตระกูลแห่งพระเจ้าบรม
วงศ์เธอชั้นสอง อันยังเสด็จปรากฏอยู่ณบัดนี้ และมีหม่อมเจ้าหม่อม
ราชวงศ์หม่อมหลวงอีกเป็นอันมาก พระราชธิดานับเพนีที่ ๗ ซึ่ง
ปรากฏพระนามในบัดนี้ว่า สมเด็จพระเจ้าไวยิกาเชอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
เทพยวดี ยังมีอีกสามพระองค์ สันพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์
มิได้ปรากฏพระนาม และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ยังมีพระราชบุตร พระราชบุตรี อันเกิดด้วยพระสนมเป็นพระราชบุตร
๑๓ พระองค์ พระราชบุตรี ๒๐ พระองค์ และเจ้านายทุกพระองค์นั้น
ก็นับว่าเป็นต้นตระกูลของพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์อีกชั้นหนึ่ง
ซึ่งนับว่าเป็นพระบรมวงศ์เธอชั้นที่สาม และพระบรมวงศ์เธอ และหม่อมเจ้า
ชั้นที่ ๑ มีหม่อมราชวงศ์หม่อมหลวงสืบประพันธ์กันไปเป็นอันมาก นับ
เป็นตระกูลหนึ่ง ๆ อันเนื่องในพระบรมราชวงศ์ ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้จะได้รับพระราชทานพรณา ในพระราชโอรสพระราชธิดา
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อันนับว่าเป็นสายใหญ่
ซึ่งได้ดำรงศิริราชสมบัติมาแล้ว และจะสืบไปภายหน้า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชโอรส
พระองค์ใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จ
เถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสนองพระองค์มา ซึ่งจะได้รับพระราชทาน
พรณาสืบไปในภายหลัง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

มีพระบรมราชเทวีพระองค์หนึ่ง ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่ากรม
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี มีพระราชโอรสพระองค์ที่ ๑ สัน
พระชนม์เสียแต่แรกประสูติ พระราชโอรสที่ ๒ คือพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระ
บรมราชสันตติวงศ์เป็นสายตรงสืบมา มีพระราชโอรสพระราชธิดา
เป็นเจ้าฟ้าแต่เดิมห้าพระองค์ คือสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้าสุมังค
สสันพระชนม์เสียแต่วันประสูติ และสมเด็จพระบรมขพิตรพระราชสมภารเจ้า
ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ดำรงพระบรมราชวงศอยู่ในปัจจุบัน
นี้ นับเป็นที่สอง สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลโลภ
ภวภิกรมหลวงวิสุทธิโกศลย์ นับเป็นที่สาม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้าจุฑามณีศรีมณี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ นับเป็นที่สี่ สมเด็จพระ
เจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
นับเป็นที่ห้า และมีพระราชโอรสพระราชธิดาเป็นเจ้าฟ้า ภายหลังอีก
สองพระองค์ มีพระราชบุตร ๓๕ พระองค์ พระราชบุตร ๔๒ พระองค์
ตกเสียสองพระองค์ และมีพระราชนิกายปะนิกายเป็นสมเด็จพระเจ้า
ลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ พระวรราชเธอ หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์อีก
เป็นอันมาก พระราชโอรสที่ ๓ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี คือพระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชบุตร พระราชบุตร นับว่า
เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ ๔ และมีพระราชนิกายปะนิกาย นับว่า

เป็นพระบรมวงศ์เธอ และหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์แพดหนึ่งเป็นอันมาก
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย มีพระราชโอรสพระราชธิดา
เป็นเจ้าฟ้าชายอีกสามพระองค์ หญิงอีกพระองค์ ๑ มีพระราชบุตร
๓๖ พระองค์ พระราชบุตรี ๓๐ พระองค์ และพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่ง
ได้ออกพระนามและนับเป็นหมวด ๆ มาแล้ว ล้วนเป็นพระบรมวงศานุวงศ์
อันดีของประพันธ์สิทธิกันทั้งสิ้น ได้นามว่าพระบรมราชวงศ์ซึ่งประ
กฤษฐานและดำรงกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้จะได้รับพระราชทานพรณาคความแต่พระบาทสมเด็จพระ
พระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเหตุอันสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
ทรงพระปรารภเพื่อจะบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณพระองค์
นี้ ได้รับพระราชทานพรณาคพระบรมราชวงศ์ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแล้ว
บัดนี้จะได้รับพระราชทานพรณาลำดับพระวงศ์ ฝ่ายกรมสมเด็จพระ
ศรีสุลาไลย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี เพื่อให้เป็นที่ทรงระลึก
ถึงพระคุณแห่งบรรพบุรุษ และเป็นที่ทรงสังเวชตามพระบรมราชประสงค์
ก็แลลำดับเชื้อวงศ์ซึ่งสืบเนื่องกันมาอย่างไฉน ท่านผู้ซึ่งเป็นใหญ่
ในตระกูลแต่ก่อน ๆ มักจะมีค้ำของมิให้ผู้หย่อนในตระกูลทราบ ด้วย
รังเกียจว่าจะไปออกนามเล็ดในเวลาไม่ควร ในที่ไม่ควรบ้าง กล่าว
ผู้หย่อนจะกำเรียบเย่อหยิ่ง ว่าตัวเนื่องประพันธ์สิทธิในท่านผู้ มีเกียรติยศ
อันยิ่งใหญ่มากในแผ่นดิน แล้วประพฤติกวาทุจริตผิด ๆ ไปต่าง ๆ ด้วย

ความทงใจบ้าง ครั้นเมื่อท่านผู้ใหญ่วางไปแล้ว ผู้ห้อยในตระกุด
 นั้นก็ไม่ได้ทราวยี่ห้อสายว่ามาอย่างไร ไม่สามารถที่จะเล่าบอกกันต่อๆ
 ไปได้ ทั้งนี้เป็นคติโบราณเคยประพฤติมาโดยมาก ก็แลราชินิกุล
 ข้างฝ่ายกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย อันเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อได้ถามคุณก็ได้ความ
 ทลอดถ้วนถึ มีเค้ามูลเพียงที่จะได้รับพระราชทานพระณาสืบไปนี้
 มีความว่า พระชนกของกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยนั้น มีนามบุญจันทร์
 ได้ทำราชการแผ่นดินเป็นที่พระยานนทบุรีศรีมหาอุทยาน ตั้งเคหสถาน
 อยู่ในที่ซึ่งได้ทรงสถาปนาเป็นวัดเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนันทบุรี มี
 ภรรยาใหญ่ซึ่งเป็นพระชนนีกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย มีนามว่าท่านเพ็ง
 มีท่พระธิดาองค์เดียว คือกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ได้ทำราชการ
 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แต่ยังเป็นสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกเธอ เสด็จประทับอยู่ณบ้านหลวงเดิมแห่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ครั้นเมื่อเสด็จลงไปประทับอยู่ที่พระราชวัง
 เดิม ก็ตามเสด็จลงไป ได้ประสูติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ณพระราชวังเดิม แล้วมีพระราชโอรสอีกสองพระองค์ ทรงพระนาม
 พระองค์เจ้าขัอมพระองค์ ๑ อีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามพระองค์เจ้าหน่คำ
 สันพระชนม์เสียแต่ก่อนแล้วทั้งสองพระองค์ - ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็เสด็จเข้า
 มาประทับในพระบรมมหาราชวัง ได้ดำรงที่พระสนมเอก ยังค้ำการ

ห้องเครื่อง ชนทั้งปวงออกพระนามว่าเจ้าคุณ และไต่สัจจออกไป
 ประทับอยู่ที่พระราชวัง แห่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 แต้ยังเปนครมนี้บ้างเปนครึ่งเปนคราว จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และพระชนกในกรมสมเด็จพระ
 พระศรีสุลาไลยนั้น มีบุตรด้วยภรรยาเดิมอันมิได้ปรากฏชื่ออีกคน ๑
 ชื่อนายนาก เป็นคนไม่เรียบร้อยจึงมิได้ทำราชการ นายนากมีบุตร
 สามคน คน ๑ รับราชการได้เป็นพระยารัตนอาภรณ์ บุตรหญิงคน ๑
 ชื่อมี บุตรชายอีกคน ๑ ชื่อนายทอง และบุตรชายหญิงของท่านทั้ง
 สามยังมีปรากฏอยู่ณบัดนี้บ้าง นัยว่าเป็นราชินิกุลสายหนึ่ง ฝ่าย
 พระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยนั้น มีน้องนางอีกสองคนชื่อมี
 ได้ปรากฏแน่ชัด น้องนางที่ ๑ นั้นมีบุตรผู้ ๑ ชื่อท่านผ่อง ได้หมั้น
 กับซึ่งเป็นหลานท้าวทรงกันดาลทองมอญ ครั้นกรุงธนบุรีผู้มีความชอบ
 ในรัชกาลที่ ๑ เป็นสามี มีบุตรชายหญิงถึงหกคน ที่ ๑ ชื่อท่านฉิม
 ที่ ๒ ชื่อท่านยิ้มได้รับราชการมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔
 เป็นท่านเจ้าแก้วอยู่ในพระบรมมหาราชวัง และได้ทำนุบำรุงเลี้ยงสมเด็จพระ
 พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงศ์ มาแต่
 ยังทรงพระเยาว์ ครั้นเมื่อถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงยกย่องว่าเป็นราชินิกุล และเป็นเชื้อสายท้าวทรงกันดาล
 ทองมอญผู้มีความชอบ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศพอย่างท้าว
 สของพระโอรส และไว้ศพในพระบรมมหาราชวัง บุตรีที่ ๓ ได้

รับราชการในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าจอมมารดา
 แห่งสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยิกาเธอ กรมหมื่นมหายาพิทักษ์
 และพระเจ้ามหายิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุภาวรัตนราชประยูร ถึง
 แก่กรรมเสียแต่ในรัชกาลที่ ๒ บุตรีที่ ๔ ชื่อน้อยไม่ได้ทำราชการ มีบุตร
 ชายหญิงถึง ๗ คน คือจางวางพ่วง และพระยาพิพิธไธสุรีย์ พระยา
 อาหารบริรักษ์ เป็นต้น บุตรีที่ ๕ ชื่อนายแขก ถึงแก่กรรมเสียแต่
 ยังหนุ่มไม่ได้รับราชการ มีบุตร ๔ คน คือท้าวสุภักดีการภักดี และ
 จางวางหนู เป็นต้น บุตรีที่ ๖ ชื่อนายฝรั่ง เป็นคนสุบผืนไม่ได้รับ
 ราชการ มีบุตรหญิงหลายคน ที่ได้รับราชการคือหลวงธรรคนารี
 รัตนมาตย์ (เฮม) เป็นต้น พระน้องนางของพระชนนีในกรม
 สมเด็จพระศรีสุลาไลย ที่ ๒ นั้น มีบุตรหญิงหลายคน บุตรชาย
 คนที่ ๑ ชื่อนายบุญมี ๆ มีบุตรชายคนที่ ๑ ชื่อนายสี ๆ มีบุตรชื่อกำ ใต้
 ทำราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังเป็นพนักงานเฝ้าหอพระ บุตรของ
 นายบุญมีคน ๑ ชื่อนายสังข์ ๆ มีบุตรหญิงชื่อสวน ชื่อพลับ ซึ่งได้สืบ
 เชื้อวงศ์ไปจนถึงหลวงฤทธินายเวรมหาทเล็กทุกวันนี้ นายบุญมี
 มีบุตรหญิงอีกคน ๑ ชื่อมาก ใต้ ทำราชการเป็นพนักงานเฝ้าหอพระอยู่
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ในพวกซึ่งเป็นเชื้อวงศ์สืบมาแต่พระน้องนาง
 ของพระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยทั้งสองคนนี้ ก็นับว่าเป็น
 ราชนิกุลในรัชกาลที่ ๓ ทั้งสิ้น

บัณฑิตจะไ้รับพระราชทานพรพรรณนา ในจำนวนพระราชโอรสพระ
 ราชนัดดา ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเวลานี้
 มีไ้พระพรณามาแต่หลังนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 มีพระราชบุตร พระราชบุตรี่ อันเกิดกั้วยพระสนมตั้งแต่ยังมีไ้เสด็จ
 เถลิงถวัลยราชสมบัติโดยมาก ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
 แล้ว ก็มีพระราชบุตร พระราชบุตรี่ อีกเพียงห้าปีเป็นกำหนัด แล้ว
 ก็มีไ้มีสืบไป พระราชบุตรองค์เป็นประธม ทรงพระนามพระองค์
 เจ้ากรรวิวงศ์ ถัดนั้นมาเป็นพระราชบุตรี่ยังไม่มีพระนาม เรียกแต่
 ว่าพระองค์เจ้าหญิงใหญ่ พระองค์เจ้าทั้งสองพระองค์นี้ มีพระชนม์
 พรรษาเพียง ๙ ปี ๑๐ ปี สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังมีไ้เสด็จเถลิงถวัลยราช
 สมบัติ ที่ ๓ เป็นพระราชบุตรี่ ทรงพระนามพระองค์เจ้าวิลาศ เป็น
 พระปัยยราชธิดา ภายหลังมาพระราชทานอิสริยยศเป็นกรมหมื่น
 อัยยครสุตาเทพ ไ้ทรงรับราชการเป็นพนักงานพระสุคนธ์ ต่อพระองค์
 เจ้าวงศ์ซึ่งไ้ทรงทำมาแต่ก่อน และเป็นผู้กำกับแจกเบี้ยหวัดฝ่ายใน
 ครั้นเมื่อประจวบสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระโศกาลัยเป็นอันมาก โปรดให้ตั้งพระเมรุณทองสามหลวง
 พระราชทานเพลิงเป็นการใหญ่ ที่ ๔ เป็นพระราชบุตรี่ ทรงพระนาม
 พระองค์เจ้าชายคำ สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ ที่ ๕ พระ
 ราชบุตรี่ มีนามพระองค์เจ้าดวงเดือน ในรัชกาลที่ ๔ ไ้เป็น
 พนักงานพระสุคนธ์ เป็นหัวหน้าในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอฝ่ายใน

สันพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ที่ ๖ พระองค์เจ้าหญิงสันพระชนม์
 เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ยังมีไต่ มีพระนาม ที่ ๗ พระราชบุตรทรง
 พระนามพระองค์เจ้าสิริ แล้วโปรดให้เป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์
 ไต่ทรงบังคับบัญชากรมช่างมุก ทำขานวัดพระเชตุพนและการอื่น ๆ
 และไต่ทรงเป็นนายท่านทำการทั่วไปในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน และ
 ไต่ทรงเป็นนายท่านทำการวัดหนึ่งจนแล้วสำเร็จ ครั้นเมื่อสันพระชนม์
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัยเป็นอย่างยิ่งมาก ด้วย
 เปน พระ ราชโอรส พระองค์ใหญ่ในขณะนั้น จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้จัดการ ปลุก พระเมรุ พระราชทานเพลิง ณ ที่ซึ่ง สนาม หลวงเป็น
 การใหญ่ แล้วให้เชิญพระอัฐิบรรจุในพระโกศทองคำมาประดิษฐาน
 ไว้ ณ ตำหนักกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลยในพระบรมมหาราชวัง ครั้น
 ภายหลังเมื่อ สมเด็จพระบพิตร พระราชสมภารเจ้าได้เสด็จเถลิงถวัลย
 ราชสมบัติ จึงโปรดให้ช่างทำพระโกศจำลองถวายราชวาทกีเปลี่ยน
 ถวายใหม่ แล้วก็ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกา
 เขอ มาจนบัดนี้ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเขอพระองค์นี้ มี
 พระโอรสและพระธิดาหลายพระองค์ ในเวลาเมื่อพระบิดาสันพระชนม์
 นี้ยังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระ
 โอรสโปรดให้เสด็จมาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ใหญ่ ๆ ได้
 รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในที่ใกล้ชิด ตามเสด็จอย่างพระเจ้า
 ลูกเขยตลอดมา พระโอรสพระองค์ใหญ่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ราชทานนามว่ามงคลเลิศ ในรัชกาลที่ ๔ ก็โปรดให้เป็นพระวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ทรงพระเมตตาเป็นอันมาก พระองค์เจ้ามงคลเลิศ มีบุตร และบุตรี ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณหลายคน มีพระยาไชย สุรินทร์เป็นต้น พระธิดาพระองค์ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาใช้สอยสนิท โปรดว่าอยู่อย่างนพคึก จึงพระราชทานนามว่าจำเอย ภายหลังมาได้เป็นสมเด็จพระบรมราชเทวีใน พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรม มีพระบรมราชโอรสสามพระองค์ และพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้รับพระราชทานออกพระนามมาแต่เบื้องต้นแล้วนั้น พระองค์ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระอรรคมเหษีถึง ๙ ปี เป็นกษัตริย์ ครั้นเมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ก็ได้ทรงรับพระเกียรติยศยิ่งใหญ่นิการพระศพ ตามอย่างสมเด็จพระบรมราชเทวี ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ จึงทรงสถาปนาพระอัฐิ เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราวมาดย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ตามโบราณราชประเพณีสืบมา ที่ ๓ เป็นพระธิดา ทรงนามหม่อมเจ้าชมชื่น ที่ ๔ เป็นพระธิดา ได้สนองพระเดชพระคุณมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนปัจจุบันนี้ มีความชอบเป็นอันมาก จึงพระราชทานพระสุพรรณบัตรให้เป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพันพงศ ประยูรวงศ์สนิท พระธิดาที่ ๕ มีนามหม่อมเจ้าประสงศ์สรพ พระธิดาที่ ๖ มีนามหม่อมเจ้าสารพัคเพชร พระธิดาที่ ๗ มีนามหม่อมเจ้าพรณราย ได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในรัชกาลที่ ๔ มีพระองค์เจ้า

สองพระองค์ อันสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระมหา
 กรุณา ยกขึ้นเป็นเจ้าฟ้าปรากฏพระนามว่า พระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้า
 กรมขุนชัชวาลย์กัลยา และพระน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ พระ
 องค์ที่ ๘ เป็นพระโอรสนามเดิมหม่อมเจ้าฉายฉนิท ทรงผนวชได้แก่แปลพระ
 ปริยัติธรรมได้แปลประโยค คำร้องยศเป็นหม่อมเจ้าพระเปริยานุ ครั้นเมื่อ
 ฐานนพแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระมหา
 กรุณาพระราชทานหีบทองเป็นเครื่องยศ ครั้นถึงในรัชกาลประยุptions พระ
 ราชทานพระสุพรรณบัตรให้เป็นพระองค์เจ้า ภายหลังเลื่อนเป็น พระ
 สัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนฤยาลมุกมาตย์ ได้บังคับการในกรม
 ราชบัณฑิตยสถาน มีบุตรได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นที่หม่อม
 นเรนทรราชา ราชินิกุล ที่ ๘ เป็นพระโอรส ได้สืบทอดพระเดช
 พระคุณมาแต่เดิมมาก ครั้นเมื่อได้ถึงถวัลยราชสมบัติ จึงพระ
 ราชทานพระสุพรรณบัตรให้เป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
 ประเสริฐศักดิ์ ได้ว่าการกรมช่างประทับกระบอกและมหาดเล็กข้าง สิ้น
 พระชนม์เสียในระหว่างทางซึ่งจะไปวัดให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มี
 บุตรและบุตรีนาน ได้รับราชการเป็นนายจเรศอยู่นานหนึ่ง และพระ
 ธิดาแห่งสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยิกาเธอซึ่งมิได้เป็นพระองค์เจ้าหนึ่ง
 ก็ทรงยกย่องเป็นหม่อมเจ้าสัมพันธวงศ์ มีภริยาตติยและประโยชน์ยิ่งกว่า
 หม่อมเจ้าสามัญทุกพระองค์ พระราชบุตรพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 ที่ ๘ ทรงพระนามพระองค์เจ้าลักษณาคุณเป็นมัยราชโอรส แต่หาได้

ทรงรับราชการอันใดไม่ เมื่อสิ้นพระชนม์ก็ได้พระราชทานพระเกียรติ
ยศในการพระศพพระเมรุทองสนามหลวง พระองค์เจ้าลักษณะคุณ
มีพระธิดาพระองค์เดียว ซึ่งประสูติก่อนพระบิดาสิ้นพระชนม์ไม่เข้า
นัก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงพระมหากรุณาแก่หม่อมเจ้าองค์นั้น
ยิ่งนัก ด้วยเป็นกำพร้าแต่ยังเยาว์ จึงพระราชทานพระสุพรรณบัตร
ให้เป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนิศจัคนาวดี ครั้นเมื่อครบ
ปีกำหนดโสกันต์ก็โปรดให้มีกระบวนแห่อย่างโสกันต์ใหญ่ ยกเสลี่ยงแต่
เขาไกรลาศ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
เถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชาเทวี มี
พระราชโอรสประสูติสิ้นพระชนม์ในวันนั้น อันปรากฏพระนามฉบับนี้
ว่าสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้าโสมนิศ เมื่อประสูติแล้วไม่นาน สมเด็จพระนางเจ้าโสมนิศจัคนาวดีก็สิ้นพระชนม์ ได้พระราชทานเพลิงศพของ
สนามหลวง ตามอย่างสมเด็จพระบรมราชาเทวี พระราชบุตรที่ ๙ ทรง
พระนามพระองค์เจ้ากรมทูต สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์
พระราชบุตรที่ ๑๐ ทรงพระนามพระองค์เจ้ามาลีสิ้นพระชนม์ในรัชกาล
ที่ ๔ ข้างขึ้นต้น ที่ ๑๑ พระราชบุตรทรงพระนามพระองค์เจ้าโกเมน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เป็นกรมหมื่นเชษฐา
ธิเบนทร์ มีพระโอรสและธิดาหลายองค์ เชื้อหมื่นเสวยโคขุมมาก ยังได้
รับราชการอยู่ก็มี คือหม่อมเจ้าศักดิ์ศรี และหม่อมเจ้าอ่างเป็นต้น พระ
ราชบุตรที่ ๑๒ มีพระนามพระองค์เจ้าคเนจร เป็นกรมหมื่นหม่อมเวหน

บดินทรแต่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับช่างมุกต่อสมเด็จพระบรม
 ราชมาตามหัยยกาเออ สันพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ มีพระโอรส
 พระธิดาเป็นอันมาก ได้รับราชการแต่หม่อมเจ้าจรัสหวัดซึ่งถึงชีพิตักษัย
 ได้กำกับช่างมุกต่อมา โอรสและธิดานอกนั้นยังอยู่อีกหลายองค์ คือ
 หม่อมเจ้าเมทินเป็นต้น พระราชบุตรที่ ๑๓ พระองค์เจ้าชายไม่มีพระ
 นาม สันพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๑๔ พระองค์
 เจ้าเงินยวงสันพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๑๕ พระองค์
 เจ้าอนรตสันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ มีพระโอรสยังอยู่ในบัดนี้คือหม่อม
 เจ้าชายแกลง พระราชบุตรที่ ๑๖ พระองค์เจ้าลักตาวัดใจในรัชกาลที่ ๔
 ได้เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดี ได้รับราชการเป็นนายคานทำการวิหาร
 พระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนแต่ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงในรัชกาลที่ ๔
 ก็ได้เป็นนายคานทำการวัดราชโอรสและวัดมหาพฤฒาราม และได้
 ผนวชพระเฑศพระคุณในการช่างต่าง ๆ อยู่เนื่องนิมิได้ขาด และเป็น
 ผู้กำกับแจกเบี้ยหวัดจนตลอดเวลา สันพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ มี
 พระโอรสและพระธิดาเป็นอันมาก พระโอรสองค์ใหญ่ทรงผนวชแปล
 พระปริยัติธรรม ดำรงสมณศักดิ์เป็นเปรียญมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ครั้น
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้ได้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ นามหม่อม
 เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร โปรดให้มาครองวัดราชพิพิธซึ่งเป็นพระรา
 หารามหลวงทรงสถาปนาขึ้นใหม่ ภายหลังพระราชทานพระสุพรรณบัตร
 เลื่อนขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร มีสร้อย

พระนามตามสมณศักดิ์ ทั้งถาหรานุกรรมได้เสมอตำแหน่งที่พระพรหมมุนี
มีพระโอรสอีกองค์หนึ่งชื่อหม่อมเจ้าฉาย ได้รับราชการเป็นนายท้าย
ทำวัดมหาพฤฒารามและการช่างต่าง ๆ ต่อมา และหม่อมเจ้าเพิ่มได้
รับราชการชั้นอยู่ในกรมว่าการต่างประเทศ หม่อมเจ้าปานได้รับราชการ
เป็นช่างเขียนในพระบรมมหาราชวัง หม่อมเจ้าพร้อมทรงผนวชเป็น
สามเณร ได้แปลพระปริยัติธรรมดำรงสมณศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าสามเณร
เปรียญอยู่ในกาลบัดนี้ ฝ่ายพระธิดานั้นได้ดำรงตำแหน่งพระอรรคชายา
เธอในรัชกาลปัจจุบันนี้สามพระองค์ พระองค์ใหญ่มีพระราชธิดา
พระองค์ ๑ ทรงพระนามพระองค์เจ้าเยาวมาลชนฤมล พระองค์กลาง
มีพระราชธิดาพระองค์ ๑ ทรงพระนามพระองค์เจ้าจันทร์ทาสรีทวาร
พระองค์น้อยมีพระราชโอรส ๑ พระราชธิดา ๓ คือพระองค์เจ้ายุคล
ทิฆัมพร พระองค์เจ้าภาณุภาวรัศมี พระองค์เจ้ามาลีนิพนพการา พระองค์
เจ้านิภาณภักดี พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคณาวิรัตน ซึ่ง
สิ้นพระชนม์ไปแล้วนี้ ได้พระราชทานเพลิงศพพระเมรุทองสนาม
หลวง ตามตำแหน่งพระอรรคชายา ที่ยังดำรงอยู่อีกสองพระองค์นั้น
คือพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตนนารีนาถ และพระอรรคชายา
เธอ หม่อมเจ้าสาย จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง
พระอรรคชายาเธอมีกรม และพระเจ้าลูกเธอขึ้น ก็จะไปยกให้เป็น
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทุกพระองค์ และพระธิดาออกจากนั้นก็ได้รับ

ราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังเป็นอันมาก พระราชบุตรที่ ๑๗ พระองค์เจ้าเสียม ยังเสด็จดำรงอยู่ณบัดนี้ พระราชบุตรที่ ๑๘ พระองค์เจ้าพงา สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชบุตรที่ ๑๙ พระองค์เจ้าแสงจันทร์ ได้รับราชการเป็นพนักงานพระสุคนธ์ และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๒๐ พระองค์เจ้านิเวศ ยังเสด็จดำรงอยู่ณบัดนี้ พระราชบุตรที่ ๒๑ พระองค์เจ้าชุมสาย ในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นกรมหมื่นแล้วภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนราชสีหวิกรม เมื่อรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นนายกำหนัดทำวัดนางนองการไม่สำเร็จ ครั้นถึงในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงบังคับการช่างสิบหมู่ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในการช่างเป็นอันมาก สิ้นพระชนม์ในท้ายรัชกาลที่ ๔ นี้มีพระโอรสได้รับราชการหลายพระองค์ คือหม่อมเจ้าเรียม และหม่อมเจ้าประวิศได้รับราชการในการช่าง หม่อมเจ้าปัญญางค์ได้รับราชการในการต่างประเทศหลายอย่างมีความชอบ จึงโปรดพระราชทานพระสุพรรณบัตรให้เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปัญญางค์ เป็นอรรคราชทูตสำหรับคอนติเนนต์ประเทศยุโรป ประจำอยู่ในกรุงฝรั่งเศส แล้วได้มารับราชการเป็นโตเร็กเตอเยเนอรัลในกรมโทรเลขไพรอณีย์ ในกาลบัดนี้ พระราชบุตรที่ ๒๒ พระองค์เจ้าชายยังไม่มีพระนาม สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๒๓ พระองค์เจ้าสุบงกช ได้ทรงรับราชการเป็นผู้กำกับแจกเบี้ยหวัด และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๒๔ พระองค์เจ้าหญิง สิ้นพระชนม์แต่ยังทรง

พระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๒๔ พระองค์เจ้าเลขา สันพระชนม์ในรัชกาล
ที่ ๓ พระราชบุตรที่ ๒๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เติมเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์
เธอ กรมพระสุทธาสวัสดิ์ราชประยูร ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้ามัยยิกา
เธอ กรมสมเด็จพระสุทธาสวัสดิ์ราชประยูร ด้วยสมเด็จพระบรมพิตรพระราช
สมภารเจ้า ทรงพระลี้ภัยถึงพระคุณซึ่งท่านได้ทรงอภิบาลบำรุงพระองค์มา
จำเริญแต่เวลาแรกพระบรมประสูติกาลจนทรงพระเจริญวัย จึงทรง
ยกย่องไว้ในตำแหน่งอันยิ่งใหญ่ เสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี
พระราชบุตรที่ ๒๗ พระองค์เจ้าชายเปียก สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
มีพระโอรสอยู่ณบัดนี้ คือหม่อมเจ้านิสกร พระราชบุตรที่ ๒๘ พระองค์
เจ้าเกษม สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ พระราชบุตรที่ ๒๙ พระองค์เจ้า
อุไร ได้รับราชการในการช่างเบ็ดเตล็ดมาแต่รัชกาลที่ ๓ ครั้นรัชกาล
ที่ ๔ ได้เป็นกรมหมื่นนอกลยดักษณสมบัติ ได้บังคับการในวัดพระศรี
รัตนศาสดาราม และกำกับการกรมแสง และได้รับราชการต่างๆ
หลายอย่าง ภายหลังได้กำกับช่างศิลา และสันพระชนม์ในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ มีพระโอรสและธิดาได้รับราชการอยู่หลายองค์ คือหม่อมเจ้า
นิลวรรณ และหม่อมเจ้าคุณฐิ เป็นต้น พระราชบุตรที่ ๓๐ พระองค์เจ้า
กนิรี ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้เป็นผู้นำเบี้ยหวัด ยังเสด็จดำรงอยู่
พระราชบุตรที่ ๓๑ พระองค์เจ้าหญิง สันพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์
พระราชบุตรที่ ๓๒ พระองค์เจ้าชายอริณพ ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่ากรม
มหาดเล็กและกรมสังฆการี ครั้นในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นกรมหมื่นนอกล

รัตนารักษ์ คงว่ากรมสังฆการี และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลนี้ มีโอรสธิดา
 ยังอยู่ในบ้านนี้ คือหม่อมเจ้าพรประสิทธิ์ และหม่อมเจ้าอมรอำนวย
 เป็นต้น พระราชบุตรที่ ๓๓ พระองค์เจ้าหญิงเล็ก สิ้นพระชนม์แต่
 ยังพระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๓๔ พระองค์เจ้าพวงแก้ว สิ้นพระชนม์ใน
 รัชกาลที่ ๓ พระราชบุตรที่ ๓๕ พระองค์เจ้าประไพภักตร์ ที่ ๓๖ พระองค์
 เจ้าฉวีวรรณ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๓๗ ที่ ๓๘
 สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๓๙ พระองค์เจ้าลายทอง
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ มีพระโอรสพระธิดายังอยู่บ้าง แต่กระ
 ไม่เป็นราชการ พระราชบุตรที่ ๔๐ พระองค์เจ้ากัลยาณี สิ้นพระชนม์
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๔๑ พระองค์เจ้านรลักษณ์ สิ้น
 พระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชบุตรที่ ๔๒ พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์ สิ้น
 พระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ พระราชบุตรที่ ๔๓ พระองค์เจ้าจามรี ได้ทรง
 บังคับการในพระพุทธรักษสถานอยู่ในปัจจุบันนี้ พระราชบุตรที่ ๔๔
 พระองค์เจ้ากฤษณา สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชบุตรที่ ๔๕
 พระองค์เจ้าอมฤตย เป็นกรมหมื่นภูเบศรราชฤทธิในรัชกาลที่ ๔ แล้วได้
 ทรงบังคับการกรมหมอ และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระราช
 บุตรที่ ๔๖ พระองค์เจ้าสุบรรณ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงกำกับช่างทำ
 การในพระพุทธรักษสถานและพระพุทธรูปมณฑลเข็วโปรดให้เป็นกรมหมื่น
 ภูในยณนุเขนทรราชบาล ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ได้ทรงกำกับช่าง
 ทำการซ่อมวัดพระศรีรัตนศาสดารามในคราวแรก และเป็นนายค้ำ

ปฏิสังขรณ์วัดสังเวทวิศิยาราม แล้วเลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน สันพระชนม์
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้ มีพระโอรสและพระธิดาหลายองค์คือหม่อมเจ้าเทโพ
 และหม่อมเจ้าหญิงรศคนธ เป็นต้น พระราชบุตรที่ ๔๗ พระองค์เจ้าชาย
 สันพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์ พระราชบุตรที่ ๔๘ พระองค์เจ้าสิงหราช
 ในรัชกาลที่ ๔ เป็นกรมหมื่นอักษรสาส์นโสภณ ได้กำกับกรมพระ
 อาลักษณ์ ครั้นในรัชการปัจจุบันนี้ ได้บังคับการโรงพิมพ์ แล้วเปลี่ยน
 ไปบังคับการศาลราชตระกอล เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนบริบทไพศาลโสภณมี
 พระโอรสพระธิดามาก ได้รับราชการคือหม่อมเจ้าวัชรินทร์ เป็นต้น
 พระราชบุตรที่ ๔๙ พระองค์เจ้าชมพุก ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับราชการ
 เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เป็นกรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ ครั้นในรัชกาลประ
 อยู่นี้ได้ทรงบังคับการในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระคลังพิมา
 นอากาศ และมหาดเล็กต่าง เป็นนายกำนัลทำวัดเทพศิรินทร์ราชวาศ และ
 ปฏิสังขรณ์วัดราชโอรส แล้วโปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุน มีพระโอรส
 ทรงผนวชได้แปลพระปริยัติธรรม ดำรงสมณศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าเปรม
 แล้วภายหลังได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีนามว่า
 หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต พระราชบุตรที่ ๕๐ พระองค์เจ้าจินดา
 สันพระชนม์แต่ในรัชกาลที่ ๓ มีพระโอรสองค์เดียว คือหม่อมเจ้าการา
 รัตน์ ซึ่งถึงชีพิตักษัยไปแล้วนั้น พระราชบุตรที่ ๕๑ พระองค์เจ้าบุตรี
 ได้รับราชการเป็นที่สนิทชิดเฝ้ามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงรักษาประ
 พราชาวัง ภายหลังได้ทรงบังคับการในพนักงานนมัสการและกำกับ

แจกเบี้ยหวัด นับเป็นพระราชบุตรที่สุกในรัชกาลนั้น เป็นจำนวนพระราช
บุตร ๒๓ พระองค์ พระราชบุตร ๒๔ พระองค์ รวม ๕๑ พระองค์ ดังนี้
ก็แลพระราชบุตร พระราชบุตร ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทั้ง ๕๑ พระองค์นี้ มีนามปรากฏว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ มีพระโอรส
พระธิดาสืบ ๆ ลงไป นับว่าเป็นเจ้านายแผนกหนึ่ง ซึ่งเรียกโดยสามัญ
ว่าเจ้านายพวกราชวงศ์ ด้วยประการฉะนี้ ก็แลพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ถึงแม้ไม่ได้มีพระราชโอรสและพระธิดา
เป็นเจ้าฟ้า และมีได้สืบสันตติวงศ์เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ดี ก็ยังมีพระราช
โอรสที่ได้ดำรงพระเกียรติยศใหญ่ เป็นสมเด็จพระบรมราชาตามาตาม
หัยยกาเธอ และมีพระธิดาเป็นกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร มี
พระราชธิดาเป็นสมเด็จพระบรมราชเทวีถึงสองพระองค์ เป็นพระ
อรรคชายาสามพระองค์ และมีพระราชธิดาเป็นเจ้าฟ้า แล้วและจะ
เป็นต่อไปอีก ถึง ๑๓ พระองค์ ดังนี้

บัดนี้จะได้รับพระราชทานพรณนาข้อความ ซึ่งควรเป็นที่นิย
ชื่นชมของพระบรมวงศ์านุวงศ์ บรรดาซึ่งปรากฏว่าเป็นพวกราชวรวงศ์
และข้าราชการทั้งปวงอันมีความนิยมยินดีระลึกถึงพระเดชพระคุณในพระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามความที่เป็นจริงประการใดนั้น
และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติ ดำรงตำแหน่งแผ่นดินสืบเนื่องต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวนั้น ทรงพระราชดำริว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้เสด็จดำรงราชสมบัติมาถึง ๒๗ ปี มีข้าราชการที่นิยมยินดีต่อพระองค์
 มาแต่เดิมก็มาก และข้าราชการในภายหลังก็เป็นคนเกิดในรัชกาล
 ของพระองค์ทั้งสิ้น ย่อมจะเป็นที่นับถือติดมนในใจอยู่ทั่วหน้า บางที
 จะมีความเคียดชังว่ากันว่าราชตระกูลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวนั้นเสื่อมสูญไปทุกที ก็จะเป็นที่ขับขับว่าคนใจไปต่าง ๆ
 จึงทรงพระราชดำริจะรางวัลข้าราชการนั้นให้เสื่อมหาย จึงได้ทรงรับ
 สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีเป็นพระบรมราชเทวี ก็ได้มีพระราช
 โอรสสมกับพระราชประสงค์ แต่ไม่ดำรงพระชนม์อยู่ได้ทั้งพระโอรส
 และพระชนนี จึงได้ทรงรับกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็น
 สมเด็จพระบรมราชเทวีต่อมา ก็ได้มีพระราชโอรสพระราชธิดาสมกับ
 พระราชประสงค์ เพราะพระราชดำริดังนี้ จึงได้ดำรัสประกาศยก
 ย่องสมเด็จพระบรมราชโอรสพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์นี้ ว่าเป็นพวก
 ราชวรวงศ์เนื่อง ๆ ตลอดมา ก็แลการซึ่งเป็นเช่นนี้ ก็นับว่าเป็นการ
 อิศวรย์ ด้วยพระบรมราชโอรสพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์นี้ นับว่า
 เป็นพระราชวรวงศ์แห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถึง
 สามสายสามทาง คือถ้าจะนับตามลำดับพระบรมราชวงศ์ ซึ่งทรง
 มาแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็นับว่าพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมเด็จพระบรมขัตติยราช ท่านทั้ง ๔
 พระองค์นี้ เป็นพระราชภาคิไนยทางหนึ่ง ถ้าจะนับฝ่ายสมเด็จพระบรม
 ราชมาตามหัยยาภิเชษ และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็นับว่าเป็นสมเด็จพระบรมราชาไปกาธิปัตย์
 ทั้ง ๔ องค์ นับว่าเป็นพระราชปนัดดาทางหนึ่ง ถ้าจะนับข้างฝ่าย
 เจ้าจอมมารกาแห่งสมเด็จพระบรมราชาตามหัยยาเธอ ซึ่งสืบเนื่องมา
 แต่พระน้องนางของพระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ก็นับเนื่อง
 อยู่ในประเพณี ไม่ต่างไกลกว่าทางที่สองนัก ควรนับว่าสนิทกว่าสมเด็จพระ
 พระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้าชายโสมนัด กว้ยประการฉะนี้ ซึ่งสมเด็จพระบรม
 บพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสันตติวงศ์
 ดำรงราชตระกูลมานี้ นับว่าเป็นอันได้ดำรงพระวงศ์ทั้งสองฝ่าย ให้
 เจริญยืนยาวสืบไป ราชตระกูลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 มิได้เสื่อมสูญผิดแต่ซุกไปเช่นที่เคยเห็นโดยง่าย ๆ กว้ยพระบรมราชาโอรส
 และพระราชปนัดดา ซึ่งจะสืบไปภายหน้ามากนักเท่าใด ก็คงนับเนื่อง
 ประเพณี ในพระราชวงศ์ ทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนไปไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงไป
 อย่างอื่นได้ ควรที่พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งนับว่าเป็นฝ่ายพระเจ้าราช
 วรวงศ์ทั้งนี้ จะมีความชื่นชมยินยอมต่อพระบารมี ให้เป็นที่ยินดีแห่งตน ๆ
 เมื่อสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทราบพระราชประเพณี
 อันสนิทเนื่องในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้ จึงได้มีพระราช
 หฤทัยระลึกถึงพระเดชพระคุณแห่งพระองค์ ซึ่งได้ดำรงเป็นบรรพบุรุษอันยิ่ง
 ใหญ่ จึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ ในอธิกษัต
 ธิกาลพิเศษครั้งนี้ อันหนึ่งเมื่อได้ทรงพิจารณาถึงพระราชสันตติวงศ์ซึ่งเป็น

บรรพบุรุษอันเสกจล่งไปแล้วนั้น ก็ทรงสังเวชพระราชหฤทัยในการที่
เปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา จงได้ทรงเจริญสัญญาทั้งสามมีอริยสัญญา
เป็นต้น ให้บริบูรณ์เป็นภาวนามัยบุญกิริยา อันเป็นที่ตั้งแห่งกุศลราศี
ต้องตามพุทธภาสิต อันทรงแสดงลักษณะทั้งสามประการนั้น ฯ

คาถานิเชปบทเทศนาภินิหารที่ ๒

ชมโม หเว รกฺขติ ชมฺมจารี
ชมโม สฺสจฺฉินฺโน สฺสขมาวหาติ
เอตานิสีโส ชมฺเม สฺสจฺฉินฺเน
น ทุกฺคตํ กจฺฉติ ชมฺมจารีติ

กัณฑ์ที่ ๒๒

พระราชประวัติ ก่อนเสด็จดำรงศิริราชสมบัติ

บัดนี้ได้รับ พระราชทานถวายวิชาในธรรมจริยาสมาธิและ
พรณาพระราชประวัติ แห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน
เวลาเมื่อพระองค์ยังไม่ได้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติในเบื้องต้น เพื่อให้
เป็นที่ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณ ซึ่งพระองค์ได้ทรงประพาศกิจ
และการพระราชกุศลทั้งปวง เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ประชนชนเป็น
อันมาก และการซึ่งพระองค์ได้ทรงพระอุทิศการทั้งปวงนั้น ๆ ไว้
ยังได้ปรากฏเป็นคุณแก่ชน ภายหลังจากกาล ประจุบันนี้เป็นอนุเคราะห์
การที่สาธุชนมีจิตยกย่องสรรเสริญ แล้วระลึกถึงพระเดช
พระคุณโดยความกตัญญูทุกเวลาเป็นนิจกาล

ก็แลพระ ราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น
พระองค์ได้เสด็จมายังโลกนี้ ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
กิตติสิริราช พระองค์เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้า
ลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร สมเด็จพระบรมราชาไชยธแห่ง
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเสด็จดำรงราชสมบัติสืบ
สมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในขณะนั้น กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย
เป็นพระบรมราชชนนี ได้เสด็จประสูติพระราชวังเดิมซึ่งเป็นพระราช

วังเก่าแห่งเจ้ากรุงธนบุรี ณฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝ่ายตะวันตก พระองค์
ทรงพระเจริญขึ้นโดยลำดับ ได้รับพระมหากรุณาและพระเมตตา แห่ง
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแต่ทรงพระเยาว์มา จนตลอดถึงเวลาพระชน
มายุครบกำหนดโสกันต์ ในขณะนั้นยังหาได้มีธรรมเนียมพระหน่อเจ้า
ต่างกรมโสกันต์ในพระบรมมหาราชวังดังในปัจจุบันนี้ไม่ พระบาทสม
เด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงพระมหากรุณาในพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระราชนัดดา จึงโปรดเกล้าฯ ให้โสกันต์ที่พระ
ที่นั่งสุทิสถัมภ์ปราสาทในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษ แล้วก็ได้ทรง
บรรพชาและอุปสมบท พระเพระพระพักตร์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชใน
วัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสองสมัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัยได้เสด็จถึงฉลวยราชอุปราชภิเศก เป็นกรมพระ
ราชวังบรรสถานมงคล ในทำรัชกาลที่ ๑ นั้น พระองค์ก็ได้ดำรง
พระยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ และได้รับราชการในพระบรมมหาราชวัง
ทั่วไป เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท ยิ่งกว่าพระราชโอรส
พระองค์อื่น จนถึงสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
เสด็จสวรรคต ทรงมอบศิริราชสมบัติพระราชทานแก่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย ในขณะนั้นมีหนังสือถึงกล่าวโทษ เจ้าฟ้าอภัยธิ
เบศร์ กรมขุนกษัตริย์ราชบุตร ผู้เป็นพระราชโอรสแห่งเจ้ากรุงธนบุรี ว่าจะ
ก่อกบฏขู่ร้ายต่อพระองค์ เมื่อได้ทรงทราบแล้วก็ทรงพระราชดำริ
ด้วยพระวิจาร์ณปัญญาอันอุดม ทรงเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์และข้า

ราชการผู้อื่น จะไม่มีผู้ใดกอบกู้ยศเกียรติและกล้าหาญ ซึ่งตรง
 จงรักภักดีต่อพระองค์ ยิ่งขึ้นไปกว่าพระเชษฐาไชยรสพระองค์นี้ได้ ถ้าจะ
 ให้ผู้อื่นชำระเนื้อความระยียาว ฤๅเกลื่อนกลายไป ไม่เป็นการจับมั่น
 ท่วงใดโดยรอบคอบ ก็จะเป็นเหตุให้เกิดเสี้ยนศัตรูลุกลามมากไป ฤๅ
 เป็นเชื้อสายให้เกิดเหตุอันตรายสืบไปภายหน้า ด้วยเหตุว่าในเวลานั้น
 ชำราชาการซึ่งเป็นคนเก่าได้ทำราชาการมาแต่ครั้งเจ้ากรุงธนบุรี ก็ยังมี
 ประปนอยู่โดยมาก ที่มีความนิยมนับถือต่อพระบารมีพระบรมเดชานุภาพ
 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทว่าหนักแน่นก็จริงอยู่ แต่ที่
 มีความนิยมยินดีต่อพระบรมเดชานุภาพและพระบารมีของ พระองค์ก็มี
 โดยมาก ที่มีความนิยมยินดีต่อบุญบารมีของเชื้อวงศ์เจ้ากรุงธนบุรี อัน
 เนื่องประพันธ์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แล้วคิด
 เห็นว่า ถ้าได้เจ้านาย เช่นนั้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็จะเป็น อันได้ ผลของ พระเดช
 พระคุณทั้งเจ้ากรุงธนบุรีที่เป็นเจ้าเก่าแก่ และพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ซึ่งเป็นเจ้าใหม่นายใหม่ ทั้งสองฝ่ายทั้งนี้ก็มี
 อยู่โดยมาก ที่คิดเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้ โอกาสทำการทูลจรีทเพวระ
 จะได้เป็นผู้ มีความชอบต่อผู้ซึ่งเป็นเจ้าแผ่นดินก็มีบ้าง จึงเป็นการยาก
 ที่จะไว้วางพระราชหฤทัยในท่านผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งจำเป็นต้องให้ประอบ
 พร้อมทั้งสติปัญญาและควมกล้าหาญและความจงรักภักดีทั้งสามประ
 การจึงจะสามารถที่จะชำระเสี้ยนศัตรูลุกลามให้ สนิทราเงาเงาบรรจบการลาจล
 ซึ่งจะเกิดขึ้นในพระนครในเวลาที่จะพระราชทานใหม่ ยังไม่มั่นคงสมบูรณ์

ฉะนั้น ให้ความสงบเรียบร้อยตั้งอยู่ไม่เป็นที่เคียดแค้นแก่สมณจรรย์
 ประชาชนอยู่ภายในพระนคร และไม่เป็นที่หมิ่นประมาทแก่ราชคัมภีร
 ภายนอกซึ่งจะพลอยซ้ำเติมได้ เพราะทรงพระราชดำริเห็นการเป็นข้อ
 สำคัญยิ่งใหญ่นี้ จึงทรงมอบให้พระบรมเชษฐาไชยสัณทรวงทราบ
 พระราชหฤทัยว่า ประกอบพร้อมด้วยคุณงามประการทั้งพระธนา
 มาแล้วให้ทรงพิจารณาข้อความทงปวง แต่ในเวลาซึ่งพระองค์ยังตั้ง
 อยู่ในประเทศม้วย มีพระชนมายุเพียง ๒๓ พรรษา พระองค์ก็ได้ทรง
 พิจารณาตัดสิน เลือกรับได้ ตัวผู้ซึ่งมีความเห็นอันวิปริตทั้งหลายทั่ว
 ทุกคนมิได้เหลือหลง แล้วนำความขึ้นกราบทูลแก่พระบาทสมเด็จพระบรม
 ชนहनารด จึงโปรดให้ลงโทษระงับเหตุการณ์ทั้งปวงได้ โดยเร็วพลัน การ
 ก็เรียบร้อยมิได้ มีเหตุอันตรายแก่ความสงบเรียบร้อยเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง
 อย่างใดได้อีก เช่นความชอบอันยิ่งใหญ่ซึ่งพระองค์ได้ทำไว้ในแผ่นดิน
 เป็นประถม เป็นการที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณพระบรมชนहनารด และ
 ได้ระงับอันตรายซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ประชาชนทั้งปวงทั่วหน้า ครั้นเมื่อพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบคาภิเศก
 แล้ว จึงได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏเลื่อนพระเกียรติยศพระองค์ขึ้น
 เป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาธิบดินทร์ พระราชทานที่วังและ
 เครื่องอุปโภคศฤงคารบริวารของหม่อมหมื่นได้เป็นน่าน้ำใจ ที่ได้ทรง
 ทำความชอบไว้ในแผ่นดิน

ก็แลในเวลาราชการที่ ๒ นั้น พระองค์ได้ทรงรับราชกิจน้อยใหญ่ ให้สำเร็จไปเป็นอันมากมิได้เว้นว่าง ในราชการซึ่งเป็นการประจำนั้น พระองค์ได้ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมท่าสัทธิศาสตร์ทั่วไประหว่างนั้น ราชการกรมท่าสัทธิศาสตร์มีคนต่างประเทศไปมาค้าขายมากนักไม่ ค่วย มิได้มีหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งจะเห็นเหตุ ให้มีราชการมากเหมือนปัจจุบันนี้ พระราชทรัพย์ซึ่งจะจ่ายราชการ แผ่นดินที่ได้แต่ค่านาอากรสัมพัทธ์ในพื้นบ้านพื้นเมืองก็มีน้อย ไม่พอที่จะจ่ายราชการ เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินจึงต้องทรงแต่งตั้งสำเภา บรรทุก สันค้าออกไปค้าขายยังประเทศจีน เมื่อได้ประโยชน์กำไรก็พอได้มา เจือจานใช้ในราชการซึ่งจะรักษาพระนคร และการแต่งตั้งสำเภาออกไป ค้าขายเมืองจีนนี้ ตกเป็นหน้าที่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดการแต่งตั้งสำเภาหลวงตลอดมา จึงเป็นพนักงานของพระองค์ ที่จะต้องทรงชวนชวายนหาพระราชทรัพย์ ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ ที่จะได้ทรงใช้จ่ายในราชกิจทั้งปวง ถึงแม้ว่าเป็นเวลาซึ่งการค้าขายมิ ได้บริบูรณ์ พระราชทรัพย์ซึ่งจะได้จากส่วนกำไรการค้าขายบกพร่องไม่ พอจ่ายราชการ พระองค์ก็ทรงพระอุทิศสัพพะชวนชวายนมิได้เป็นที่ขึ้นเคือง ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ค่วยในเวลานั้นเจ้านาย และข้าราชการ ที่มีทุนรอนพอจะแต่งตั้งสำเภาไปค้าเมืองจีนได้ ก็ได้แต่งตั้ง สำเภาไปค้าขายอยู่ด้วยกันโดยมาก พระองค์ก็ได้ทรงแต่งตั้งสำเภาไป ค้าขายในส่วนพระองค์ อีกส่วนหนึ่งต่างหาก จึงถึงซึ่งความบริบูรณ์

ด้วยทรัพย์สินที่ระดมของพระเชษฐาพระคุณ มิให้ชักขวางในทางราชการได้
 เป็นเหตุให้สมเด็จพระบรมชนกนารถทรงพระมหากรุณา แล้วตรัส
 ประกาศออกพระนามพระองค์ว่าเจ้าสัวเสมอมา

ส่วนราชการงานโยธาก่อสร้าง ซึ่งพระองค์ได้ทรงทำการฉลอง
 พระเชษฐาพระคุณในรัชกาลที่ ๒ นั้น พระองค์ได้ทรงทำการ ทั้งการ
 ที่ระบือกันพระนครและถาวรซึ่งจะเป็นที่เจริญพระราชฤทัย เกื้อกูลแก่
 พระบรมสุขแห่งสมเด็จพระบรมชนกนารถทั้งสองประการ คือพระองค์
 ได้ทรงรับหน้าที่เป็นแม่การสร้างซ่อมประโคนไชย ๑ ซ่อมนารายณ์
 ปราสาท ๑ ซ่อมปราสาท ๑ ซ่อมภายใน ๑ และซ่อมซึ่งตั้งอยู่
 ณ เกาะกลางน้ำชื่อซ่อมมณเฑียรสมุทร ทั้งซ่อมนาคราชซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตก
 ทั้งหกซ่อม พระองค์เสด็จลงไปประทับอยู่ ณ เมืองสมุทรปราการ ทรง
 บังคับจัดการก่อสร้างซ่อมทั้งปวงขึ้นเนื่อง ๆ มิได้ขาด เป็นราชกิจติด
 พระองค์อยู่จนตลอดรัชสมัยรัชกาล ส่วนการซึ่งเป็นที่ยังสำราญพระ
 ราชฤทัยนั้น พระองค์ได้ทรงเป็นแม่กองจัดการชุดสระทำสวนสร้าง
 เก่งน้อยใหญ่ในพระราชอุทยานเบื้องบูรพาแห่งพระมหาพนเทียร ซึ่ง
 ปราสาทในขณะนั้นว่าสวนขวา ให้เป็นที่เสด็จประพาศที่นรมย์สำราญพระ
 ราชฤทัยเป็นอย่างมาก ครั้นเมื่อมีโรงโศกฤกษ์ศักราช ๑๑๘๒
 ได้ข่าวพม่าเข้ายึดกลองเข้ามาตั้งอยู่ ณ ชลาลัย กำนเมืองกาญจนบุรี
 เพื่อก่อการสงครามแก่พระนคร . พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 ภาณุโลภ ทรงพระราชดำริปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และ

ท่านเสนาบดี ก็ชักจูงกองทัพออกไปตั้งรับพม่าเข้าศึก ทรงพระราช
 ดำริเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบด้วย
 พระสติปัญญาอันชำนาญในการพิชิตสงคราม แก้วกล้าสามารถอา
 จะป้องกันอริราชศัตรู มิให้เข้ามาย่ำยีในพระราชอาณาเขตได้ จึง
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จยกพลยุทธโธราณออกไปตั้งขัดทัพ
 อยู่ณตำบลปากแพรก เมืองกาญจนบุรี ทั้งทัพอยู่ณขัณฑ์ ก็มีไพร่
 พม่าเข้าศึกยกถ่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขต และในเวลาเมื่อเสด็จ
 แรมทัพอยู่ณปากแพรกนั้น พระองค์ก็โปรดทรงเป็นแม่กองจัดการ
 สังคัลลาอันใหญ่ๆ เข้ามาก่อเขาในพระราชอุทยานอยู่เสมอมิได้ขาด

หนึ่งพระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
 ยิ่งนัก โปรดสร้างพระพุทธรูปปฏิมากรเป็นหลายพระองค์ และพระธรรม
 ไตรปิฎกทั้งคำอรรถคำแปล มีมงคลดิลกที่แปลที่ยังปรากฏอยู่ณบัดนี้
 เป็นต้น และทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงปฏิบัติเลื่องพระสงฆ์และ
 มีพระธรรมเทศนาที่วังทุกวันมิได้ขาด และพระราชทานเงินเกื้อนให้
 อาจารย์บอกพระคัมภีร์พุทธวาทะแก่พระภิกษุสามเณรเป็นอันมาก แล้ว
 ให้ตั้งโรงทานไว้ทั่วสำหรับเลี้ยงยากจรรวนิพาททั่วหน้า ถึงวันพระก็ทรง
 ปลออยสัตว์และแจกเงินคนที่สูงอายุและคนจนยากเป็นนิมิตได้ขาด เป็นพระ
 ราชกุศลนิพพานทานเสมอมา ส่วนพระราชกุศลซึ่งเป็นการจรรตตามกาล
 สมัย พระองค์ก็โปรดทรงบำเพ็ญเนื่องๆ แต่ในคราวซึ่งปรากฏเป็น
 การใหญ่นี้ คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวช

เป็นสามเณร พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งกระวากใหญ่อันงามวิจิตร เป็นเครื่องบูชาพระธรรมเทศนา แล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงเทศนาพระมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์มัทรี ทรงถวายเครื่องไทยธรรมกระวากใหญ่ ในครั้งนั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการราชการราชฎาทรงปวง ก็พากันชื่นชมยินดีอนุโมทนาเป็นการเอิกกระเทรึกยิ่งใหญ่มาก ในกิจการซึ่งพระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งปวงนี้ ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงอนุโมทนาและสรรเสริญเป็นอันมาก แล้วคำรับว่า แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแต่พระเจ้าลูกเธอยังทำทานอยู่เนื่องนี้จึงขึ้น ควรที่พระองค์จะทรงบำเพ็ญทานให้ยิ่งกว่านั้นบ้าง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงทานหลวงเลี้ยงพระสงฆ์และยากจรรวนิพิกทั้งปวง แล้วให้มีธรรมเทศนาแจกเงินคนชราพิการ เช่นเคยอย่างมาจนทุกวันนี้

อนึ่งพระองค์ปราศจากความมัจฉริยะตระหนี่เหนียวแน่น โอบอ้อมอารีเจือจานทั่วไป ในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ บรรดาซึ่งเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและอยู่ประจำราชการใน พระบรมมหาราชวัง ก็ได้ไปรับพระราชทานอาหารที่วังพระองค์แทบจะทั่วหน้าทุกวันทุกเวลามีไต่ซาค พระองค์ก็ถึงซึ่งความสรรเสริญและเป็นที่ยอมรับรักใคร่ ในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วหน้า และในขณะเมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น เสด็จลงมาประทับพิพากษาคดีใหญ่ๆ และความร้ายแรง ที่โรงละครใกล้วัดพระศรี

รัตนศาสตร์การาม พระองค์ก็ได้เสด็จอยู่ในที่ประชุมพิพากษาคดีทั้งปวง
 เป็นประธานด้วยพระองค์หนึ่งมิได้ขาด ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร
 สถานมงคลเสด็จสวรรคตแล้ว พระองค์จึงได้ทรงรับตำแหน่งบังคับการ
 สิทธิขาดในกรมพระตำรวจ ว่าความรับสั่งทั้งปวงด้วยอาศัยพระเมตตา
 พระกรุณาของพระองค์ที่ทราบทั่วกัน และพระปรีชาญาณ
 ประกอบด้วยพระเกชาบุภาพ ทรงพิจารณาได้ส่วนข้อความของราษฎร
 ให้แล้วไปโดยยุติธรรมโดยเร็ว เป็นที่ชื่นชมยินยอมยิ่งของประชาราษฎร
 ทั้งปวง ต่างคนมีจิตศรัทธามิกล้าคัดค้านพระองค์ไปอันมาก ทั้งเป็น
 ที่เขาพระราชหฤทัยในพระบรมชนกนาถ มิได้มีพระราชกังวลอันใดได้
 เป็นที่ชื่นเคืองพระราชกรมมด พระองค์ทรงพระอุตสาหะเสด็จเข้ามาเฝ้า
 ทูลฉลองธุลีพระบาท ในเวลาซึ่งเสด็จพระราชดำเนินออกประทับ ณ ท้อง
 พระโรงและพระบัญชร ทุกเวลามิได้ขาดทั้งเช้าค่ำ ทั้งเสด็จเข้ามา
 ประจําว่าราชกิจการต่าง ๆ ตามตำแหน่งของพระองค์อยู่เนื่องมิใช่เช่นนั้น
 เมื่อถึงวันเสด็จฯ ถึงเป็นเวลาฝนตกมากน้อยเท่าใดก็ดี พระองค์ก็
 มิได้ระงับอยู่จนฝนหายให้เคลื่อนคลาจากเวลาราชการ จึงเป็นการ
 ลำบากแก่พระองค์ ซึ่งทรมพระเสด็จมาในที่ใด จะต้องลัดพระภูษา
 ในเวลาเมื่อเสด็จมาประทับถึงที่ในพระบรมมหาราชวัง จึงทรงพระราช
 คำริแปลงเครื่องนุ่งห่ม ซึ่งเป็นของสำหรับข้าราชการใช้ในขณะนั้น ให้
 เป็นพระวอชนากน้อยหุ้มด้วยผ้าสีผึ้ง สำหรับทรงเสด็จเข้าในพระบรม

มหาราชวังในฤดูฝน ครั้นเมื่อได้เสด็จมาถึงฉนวนราชสมบัติแล้ว จึงพระราชทานนามพระวอใหม่ว่าวอประเวสวัง และได้เป็นแบบอย่างสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นกรม ทรงทำตามอย่างนั้นสำหรับทรงเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสืบมา พระองค์ทรงพระอุทิศสาธุในราชกิจมิได้ข้อย่อนถึงเพียงนี้ จึงเป็นที่ต้องพระราชธรรมาธิบายเป็นทิว้างพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น ๆ ก็ได้ทรงบังคับกิจราชการทั้งปวงมากขึ้นเกือบจะท่วไปในการครั้งนั้น

รับพระราชทานพรณนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังมีได้เสด็จดำรงศิริราชสมบัติ สันความเพียงนี้ก็แลการที่พระองค์ทรงประพฤติในการพระราชกุศลทั้งปวงก็ดี ในพระราชนิธิยกิจทั้งปวงก็ดี ซึ่งได้รับพระราชทานพรณนามาแล้วนั้นล้วนเป็นไปโดยธรรมจริยาสมจริยา ตั้งตามพระพุทธภาสิต (ต่อไปนี้แสดงอธิบายธรรมตามนิเชยบท)

คาถานิเชปบทเทศนาภิกษุที่ ๓

ภุคฺตา โภคา ภตา ภจฺจา
อุทฺธกฺคา ทกฺขิณา ทินฺนา
อุปฺปจฺจिता สัลลวฺนโต
ยทตฺถิ โภกมิจฺเจยฺย
โส เม อตฺถิ อนุปฺปตฺโต
เอตฺถิ อนุสฺสริ มจฺโจ
อิเชว นํ ปสฺสนติ

วิติณฺณา อาปทาสุ เม
อโถ ปณฺจ พลี กตา
สณฺณตา พุรหมจาริโน
ปณฺหิโต ขรมาวสํ
กตํ อนนฺดาปิยํ
อริยธมฺเม จิโต นโร
เปจฺจ สกเค ปโมทตฺติ

พระราชประวัติเมื่อเสด็จดำรงศิริราชสมบัติ

บัดนี้จะได้รับพระราชทาน ถวายวิสัชนาในกิจที่มีปฏิบัติมา
 นุโมทนาถา และพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จำเดิมแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศก และทรงประพฤติ
 ราชกิจน้อยใหญ่ในการที่จะรักษาพระนครขอชนชั้นเสนา ปกป้องพระบรม
 วงคานุวงศ์เสนา พุฒนามาตย์ ราษฎร ประชาให้เป้นผาสุขสวัสดิ์ทั่วหน้า
 จนตลอดเวลาเสด็จสู่สวรรคต พรรณนาข้อความในพระราชกรณียกิจ
 และเหตุการณ์อันเกิดในรัชกาลนั้น จำแนกเป้นหมวดๆ โดยย่อ พอ
 เป้นที่ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณและทรงประสาทสังเวก กำเนินความ
 ว่า เมื่อขบถกณศกฤตจักราช ๑๑๘๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 ภาลัยโดยทรงพระประจวบใช้พิทักษ์อันแรงกล้ามิได้รู้สึกรบร้อม ไม่ได้
 ทรงกำเนินพระบรมราชโองการพระราชทานมอบเวรศิริราชสมบัติ แก่
 พระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกย์ ด้วยทรงพระประจวบอยู่เพียงสามเวลาก็เสด็จสวรรคต ใน
 ขณะนั้นเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน
 สิ้นพระชนม์ล่วงไปก่อนแล้ว • ยิ่งแต่พระบรมวงคานุวงศ์และท่านเสนาบดี
 ซึ่งเป็นประธานในราชการ ก็ล้วนแต่เป้นผู้ชื่นชมนิยมนิยมนักต่อพระปรีชา

ญาณของพระองค์ จึงได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ยังมีพระชนมายุน้อย และเสด็จออกทรงผนวชในพระพุทธศาสนา โดยทรงพระศรัทธาเลื่อมใส มิได้ทรงพระดำริมุ่งหมายที่จะให้มีเหตุการณ์ขาดความในพระบรมราชวงศ์ ให้เป็นการจลาจลขึ้นในบ้านเมือง ได้ทรงควบคุมในพระตำริพระประสงค์ดังนี้แล้ว เห็นว่าในเวลานั้นพระนครก็ยังตั้งขึ้นไม่สุ่ชำนาญ การสงครามฝ่ายพม่าข้าศึกก็ยังมีมุ่งหมายจะทำลายล้างกรุงสยามอยู่มิได้ขาด จึงเห็นพร้อมกันว่าถ้าอันเชิญพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระชนมายุมาก และทรงพระภักไใหญ่ยิ่งนัก ทั้งในการที่จะรักษาพระนครภายใน และจะป้องกันอริราชศัตรูหมู่ข้าศึกภายนอกได้ ในเวลาเมื่อเกิดการสงคราม จะเป็นเหตุให้พระบรมราชวงศ์และพระนครทั้งนั้นเป็นอันตรายสืบไปภายหลัง จึงยินยอมพร้อมกันถวายศิริราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเชิญขึ้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกเฉลิมพระราชมณเฑียรตามราชประเพณีแต่โบราณมิได้ยิ่งหย่อน การพระราชพิธีบรมราชาภิเศกนั้นได้สำเร็จลง ในวันที่ ๑๙๔ ค่ำปีวอกกศก จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชวามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ขรดิษฐ์ราธิราช รัตนภาคภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร ตรีภูวเนตรวรนายก ทิลาภรัตนราชชาติอาชาวไสย สมุไทยภโรมน สกลจักรวาฬาธิบดีเบษทร สุริเยนทราธิบดินทร์

ศรีหริทราธิปัตย์ ศรีวิบูลย์คุณอนันชฎฤทธิราเมศวร ธรรมนิกรราชา
จิราชเคไชโยไชย พรหมเทพาคิเทพนฤปคินทร ภูมินทรปรมายิเบศร
โลกเชษฐวิสุทธิ มกุฎประเทศคตามหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระ
พุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรุงเทพมหานครบรรพรัตน
โกสินทร มหินทรายุทธยา มหากิลภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดม
ราชวิเวศมหาสถาน

เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงยกพระราชชนนี ขึ้น
เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ตำแหน่งที่สมเด็จพระบรมราชชนนี
พยับคลวง และทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นคึกกิติพลเสถ ซึ่ง
เป็นประธานในราชการกรมพระกระลาโหม อันเป็นที่ไว้วางพระราชหฤ
ทัย ให้ดำรงที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้น
เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงเลื่อนกรมหมื่น
เทพพลภักดิ์ กรมหมื่นรักษารณเรศ กรมหมื่นเสนาบริรักษ์ ขึ้นเป็น
กรมหลวงทั้ง ๓ พระองค์ ทรงเลื่อนกรมหมื่นรามธิเบศ กรมหมื่น
เกษมคิธร กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร ขึ้นเป็นกรมขุน แล้วทรงตั้งสมเด็จพระ
เจ้าทรงยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์น้อยขึ้นเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรง
ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นกรมหมื่น ๔ พระองค์ คือกรมหมื่นสวัสดิ์วิไชย
กรมหมื่นไกรสรวิจิต กรมหมื่นศรีสุเทพ กรมหมื่นนรงค์หิรัญ ทรงแ
ตั้งพระเจ้าทรงยาเธอเป็นกรมหมื่น ๕ พระองค์ คือกรมหมื่นพิทักษเท
เวศร กรมหมื่นเสพสุสุนทร กรมหมื่นสนิทนเรนทร กรมหมื่นอินท

อมเรศ กรมหมื่นวงศาสนิท ทรงตั้งพระเจ้าน้องนางเธอฝ่ายใน เป็น
 กรมขุนกัลยาสุนทรพระองค์ ๑ พระเจ้าลูกเธอฝ่ายในเป็นกรมหมื่นอัคร
 สุกดาเทพพระองค์ ๑ พระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้าเป็นกรมหมื่นมหายาพิทักษ์
 พระองค์ ๑ เป็นกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์พระองค์ ๑ ทรงตั้งพระ
 องค์เจ้าในกรมพระราชนัดดา ๑ เป็นกรมหมื่นนราธิปไตยพระองค์ ๑ พระ
 องค์เจ้าในกรมพระราชนัดดา ๒ เป็นกรมหมื่นอมรมนตรีพระองค์ ๑ ทรง
 ตั้งพระองค์เจ้าในกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เป็นกรมหมื่นนเรนทร
 บริรักษ์พระองค์ ๑ องค์กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเป็นที่ทรงปฤกษา
 ไว้ว่าพระราชนัดดาที่ขึ้นสืบสันตติมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ครั้นเมื่อได้เสด็จ
 เสด็จถวญวณราชสมบัติแล้ว ก็ได้ตั้งอยู่ในที่ปฤกษาราชการแผ่นดิน
 แต่สิ้นพระชนม์ไปเสียโดยเร็วยังหาได้ทันเลื่อนกรมไม่ ทรงตั้งเจ้า
 หลานเธอซึ่งเป็นพระธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ อันพระบิดาสืบ
 พระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ให้เป็นพระเจ้าหลานเธอพระองค์
 เจ้าโสมนิศจัฒนาวิชิตรพระองค์ ๑ ส่วนข้าทูลละอองธุลีพระบาทในชั้นต้น
 เสนาบดีมีเต็มตัวตามตำแหน่งอยู่ ยังหาได้ทรงตั้งไม่ ครั้นเมื่อขาด
 ว่างตำแหน่งลง พระองค์ก็ได้ทรงตั้งขึ้นตามความชอบและคุณวุฒิ
 ตำแหน่งที่สมุหนายกเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ได้
 ทรงตั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นที่สมุหนายก เมื่อเจ้าพระยาบดินทร
 เดชาถึงอสัญกรรมแล้ว ก็หาได้ทรงตั้งตำแหน่งที่สมุหนายกไม่ โปรด
 ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาแต่ยังเป็นพระยาราชสุภาวดีว่าการในตำแหน่ง

๕ ที่สมุหพระกระลาโหมนั้นเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (สังข์) ถึง
 อัญกรรมแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยา
 อรรคมหาเสนา ครั้นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (น้อย) ถึงอัญกรรม
 แล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกระลาโหมและคงว่า
 การกรมท่าด้วย ตำแหน่งกรมท่าไม่ได้ทรงตั้งใหม่จนตลอดรัชกาล
 ตำแหน่งกรมวังนั้นเมื่อเจ้าพระยาอรรมา (เทศ) ถึงอัญกรรมแล้ว จึง
 ทรงตั้งพระยาบำเรอภักดิ์ (สมบุญ) เป็นเจ้าพระยาอรรมา ครั้นเมื่อ
 ถึงอัญกรรมแล้วที่นั้นกว้างอยู่ ตำแหน่งกรมเมือง เจ้าพระยายมราช
 (น้อย) เลื่อนไปเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา จึงทรงตั้งพระยามหา
 อำมาตย์ (ทองพูน) เป็นที่เจ้าพระยายมราช ครั้นถึงอัญกรรมแล้ว
 ซึ่งทรงตั้งพระยาทิพโกษาเป็นเจ้าพระยายมราชต่อมา เมื่อชราแล้วเลื่อน
 เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จึงทรงตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์ (บุญนาค)
 เป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นเมื่อถึงอัญกรรมแล้วที่นั้นกว้างมา ตำแหน่ง
 ที่กรมนา เจ้าพระยาพลเทพซึ่งเดิมเป็นที่พระยาศรีสรไตร (ฉิม) เป็น
 มาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในแผ่นดินพระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเจ้าพระยาพลเทพถึงอัญกรรม
 แล้ว โปรดให้กรมสมเด็จพระเทศาภิบาลเมื่อยังเป็นกรมขุนเทศาภิบาล
 ทรงบังคับการมาจนตลอดรัชกาล ตำแหน่งราชการซึ่งเป็นตำแหน่ง
 ใหญ่ในครั้งนั้นถึงว่ามีตัวเสนาบดีอยู่ พระบรมวงศานุวงศ์ก็ได้ทรง

กำกับบังคับบัญชาโดยมาก ในกรมมหาดไทยนั้นเมื่อกรมหลวงพิทักษ์
มนตรีสิ้นพระชนม์แล้ว กรมขุนอิศราหารุรักษได้ทรงกำกับบังคับบัญชาการต่อมา
ครั้นเมื่อกรมขุนอิศราหารุรักษ สิ้นพระชนม์แล้ว หม่อมไกรสรซึ่งเป็นกรม
หลวงรักษารบเรศ ได้ช่วยราชการมาจนตลอด และว่าการตลอดถึง
กรมวังด้วย ในกรมพระนครบาล กรมหมื่นสุรินทรรักษได้ทรงบังคับ
บัญชา ครั้นเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร เมื่อ
ยังเป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร ได้ทรงกำกับช่วยราชการในการนั้น ด้วย
เหตุฉะนั้นเสนาบดีว่าจ้างตำแหน่งอยู่ช้านานเท่าใด ราชการนั้นก็ไม่ได้เสียไป
เพราะมีพระบรมวงศานุวงศ์ทรงกำกับอยู่ และได้ทรงยกย่องตั้งแต่ง
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยนอกนั้น ทั้งในกรุงเทพฯ เต็มตามตำแหน่ง
การศึกษาสงครามซึ่งมีในรัชกาลนั้น เริ่มต้นแต่เมื่อปีระกาสัปตศก
จุลศักราช ๑๑๘๗ อนุเจ้าเมืองเวียงจันทน์ลงมาเฝ้าทูลละอองธุรีพระบาทใน
การพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย มีชัยภาค
หมางด้วยโลภเจตนา ครั้นเมื่อกลับขึ้นไปยังเมืองเวียงจันทน์แล้ว จึงปลุกษา
พร้อมด้วยบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาว ว่าในกรุงพระมหานครในเวลา
นี้เจ้านายที่มีพระชนม์พรรษามากแก่ผู้ใหญ่ก็ล่วงไปเสียโดยมาก ยี่สิบ
แต่เจ้านายซึ่งมีพระชนม์พรรษาน้อย ไม่คล่องแคล่วชำนาญชำนาญในการ
สงคราม ฝ่ายอังกฤษก็มารบกวณอยู่ เห็นว่าระหัดหาญเอาพระนคร
ได้โดยง่าย จึงได้ คึกอ่านเกลี้ยกล่อมและภักดีหัวเมืองลาว ซึ่งยัง
มิได้อยู่ในอำนาจ ให้ยินยอมเข้าเป็นพวกตัวได้ตลอดลงมาจนกแดน

เขมรป่าดง แล้วจักกองทัพตระเตรียมไว้พร้อม ครั้นเดือน
 ปีมะแมศกศักราช ๑๑๘๘ จึงให้ราชวงศ์ผู้บุตรเป็นทัพหน้า คุณคน
 สามพันคนลงมาโดยทางเมืองนครราชสีมา ลงเบ็ดเตล็ดอาหารที่
 เมืองนครราชสีมาได้แล้ว ลงมาตั้งอยู่ ณ ตำบลหนองบัวใกล้เมือง
 สระบุรี ให้ลงมาเกลี้ยกล่อมพระยาสระบุรี ซึ่งเป็นลาวพุงดำและนาย
 กว้าวลาวพุงขาวเข้าด้วย กว้าวครวขอพบพไทยจีนลาวซึ่งตั้งอยู่
 ณ เมืองสระบุรีได้เป็นอันมาก ฝ่ายอนุกับสุทธิดาสรผู้บุตรก็ยกกองทัพ
 ใหญ่ตามลงมาตั้งค่าย ตำบลทะเลหม้อใกล้เมืองนครราชสีมา
 ในขณะนั้นเจ้าพระยานครราชสีมาและพระยาปลัดไปราชการเมืองเขมร
 ป่าดง จึงให้หาตัวพระยาบวรบุตรและกรมการออกไปยังค่ายให้กว้าว
 ท่อนครวเมืองนครราชสีมาขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ กรมการทั้งนั้นมิอาจ
 ที่ระชักขวางได้ พวกลาวก็คบคิดคบครวขอพบพาเดินไปโดยระยะ
 ทาง ในขณะนั้นพระยาปลัดทราบเหตุการณ์ จึงรีบกลับมาทำเป็น
 สวมักคดียุยงชวนจะไปเมืองเวียงจันทน์ด้วย แล้วจึงชวนครวสุทธิดาสร
 ซึ่งอนุได้เกลี้ยเสียแต่ขึ้นพระยามิให้เหลือนั้น พอไปหาสเบียงตามทางได้
 บ้างเล็กน้อย ครั้นเมื่อเดินครวไปถึงทุ่งสำริดหยุดพักอยู่ เวลา
 กลางคืนพวกครวกลับต่อสู้ลาว แย่งชิงได้สาตราวุธฆ่าลาวตายเป็น
 อันมาก พวกลาวก็พากันแตกตื่นลงมายังเมืองนครราชสีมา ฝ่าย
 พระยาปลัดก็ตั้งค่ายมั่นอยู่ ณ ทุ่งสำริดคอยต่อสู้ ครั้นอนุได้ทราบความ
 แล้ว แต่งให้ขุนนางลาวขึ้นไปปราบปราม พวกเมืองนครราชสีมา

ก็ต่อสู้พวกลาวแพ้นายมา ฝ่ายราชวงศ์ซึ่งลงมากวาดต้อนครัวอยู่
ณ เมืองสระบุรี ทราบข่าวว่ากองทัพกรุงเทพมหานครจะขึ้นไปเป็น
หลายทัพหลายทาง ก็รีบเร่งเดินครัวขึ้นไปยังเมืองนครราชสีมา
แจ้งเหตุการณ์ให้อุทรราช ท้ายโคตรอำนาจพระยาราม อนุภิกให้เกิดความ
หวาดหวั่นครั่นคร้าม มีอาจะยกกรุยลงมา ท้ายสำคัญไว้ว่าครัว
เมืองนครราชสีมาต่อสู้แข็งแรงนั้น จะเป็นกองทัพใหญ่ของเจ้าพระยา
นครราชสีมา จึงคิดว่ารีบกองทัพกรุงเทพ ฯ ที่เมืองนครราชสีมา
มิได้ ท้ายกลับจะเป็นศึกชานาญ ครั้นณ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำก็เลิก
กองทัพกลับขึ้นไป ให้ราชวงศ์แยกทางไปกตขีเมืองหล่มสักก็ให้อยู่
ในอำนาจ แล้วตั้งอยู่ในที่นั้น ส่วนครัวอนุภิกขึ้นไปตั้งค่ายที่หนอง
บัวลำพู ให้พระยารัตนบุรีคุมพลสามพันอยู่รักษา แล้วยกขึ้นไปตั้ง
ค่ายช่องเขาสารเป็นทางแยก ให้พระยาสุโขทัยคุมพลสองหมื่น
เป็นทัพใหญ่ตั้งอยู่สกัดกั้นทาง ครัวอนุภิกขึ้นไปตั้งค่ายอยู่บนเขาสาร
แล้วให้พระยาเชียงสาตั้งค่ายตำบลสนมแห่ง ๑ กองคำตั้งค่ายตำบล
ช่องวัวแตกตำบล ๑ แต่ส่วนเจ้าอุปราชซึ่งให้ไปกวาดต้อนผู้คนตาม
หัวเมืองลาวนั้น ตั้งอยู่เมืองสุวรรณภูมิ ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานคร
ได้ทรงทราบข่าวศึก ก็ทรงพระวิตกเป็นอันมาก ท้ายต้องกับคำซึ่งมีผู้
ทำนายไว้แต่ก่อนมา และประจวบกับกับเวลาซึ่งมีผู้สยปรมาทคาค
หมายอายุแผ่นดินไว้ ท้าย จึงดำรัสให้เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
เกณฑ์กันตั้งค่ายรายตามท้องทุ่งหลังพระนคร ตั้งแต่ทุ่งวัวลำพองไปจน

ทูตข้างกระป๋านตกลงแล้ว บังคับพระนครเป็นสามารภ แล้วไปรค
 ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นแม่ทัพใหญ่ เสด็จยกยาดรจาก
 กรุงเทพมหานคร ในเดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ เสด็จไปประชุมทัพที่ท่าเรือ
 พระยาท จึงไปรคให้พระยาจำแสนยากร พระยากระลาโหมราชเสนา
 พระยาพิไชยบุรินทร์ พระยาณรงค์วิไชย สี่นายเป็นทัพหน้าที ๑ กรม
 ทมื่นนครโยธี กรมทมนเสนาภิรักษ์ เป็นทัพหน้าที ๒ กรมทมนเสนา
 เทพเป็นทัพหน้าทัพหลวง กรมทมนนราธิวาส กรมทมนสวัสดิวิไชย
 เป็นปีกซ้ายปีกขวา กรมทมนรามธิศเรศเป็นยกบิตรี กรมทมน
 ขิเบศรวรเป็นงเรทัพ กรมทมนเทพพลภักเป็นเกียกาย พระ
 นเรนทรราชเป็นทัพหลัง ทัพหลวงเสด็จขึ้นทางดงพระยาไฟ ไปรค
 ให้เจ้าพระยามหาโยธาคุมคนกองมอญแยกขึ้นทางดงพระยากลางทัพ ๑
 เจ้าพระยาอภัยภูธรคุมทัพหัวเมืองเหนือทัพ ๑ ขึ้นทางเมืองเพชรบูรณ์
 ทัพ ๑ พระยาไกรโกษาคุมทัพหัวเมืองสามพัน ขึ้นทางเมือง
 พิศณุโลก เมืองนครไทยทัพ ๑ กองทัพทั้งสองนี้ ให้พร้อมกันยก
 ขึ้นไปตีทัพราชวงศ์ ที่เมืองหล่มสักก็เป็นศึกชนาย แล้วไปรคให้พระยา
 ราชวรานุกล พระยารามคำแหง พระยาราชรองเมือง พระยาจันทบุรี
 คุมกองทัพออกไปทางเมืองพระตะบอง ขึ้นไปเกณฑ์คนเมืองสุรินทร์
 เมืองสังขะเขมรป่าดง ที่ขึ้นไปทางเมืองนครจำปาศักดิ์ออกทัพ ๑
 แล้วไปรคให้มีกองทัพอีกสี่กอง ออกทางเมืองปราจีนบุรี ยกขึ้น
 ทางช่องเรือแตก ทัพที่ ๑ พระยาราชสุภาวดี ทัพที่ ๒ เจ้าพระยา

พระคลัง ทพที่ ๓ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร
 ทพที่ ๔ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ให้มีอำนาจบังคับใต้สิทธิขาดทั้ง ๔ ทพ
 แต่ครั้นเมื่อเจ้าพระยานครศรีธรรมราชได้ทราบทั้งตราให้หาแล้วมิใช่
 บอกมาว่า อังกฤษมีเรือรบมาทอดอยู่ที่แหลมมลายูสามลำ ไม่
 ทราบว่าจะไปแห่งใด เจ้าพระยานครศรีธรรมราชอยู่รักษาเมือง จัก
 ให้พระยาพิทลุงกับพระเสนหามนตรี คุณคนเมืองตระหนักสองพัน
 เข้ามาช่วยราชการ ก็โปรดให้มีตราให้หาของทพที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔
 กลับ ให้ลงไปรักษาปากน้ำเจ้าพระยา คงแต่กองทัพพระยาราช
 สุกวาทิ ยกขึ้นไปบรรจบทัพหลวงที่เมืองนครราชสีมา กรมพระ
 ราชวังจึงโปรดให้ พระยาราช สุกวาทิ ยกแยกไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์
 เมื่อไปถึงเมืองพิมายพบกองทัพเจ้าโง่ กองทัพไทยตีแตก แล้วยก
 ไปตีเวียงคุกที่เมืองยโสธรแตกพ่ายอีกกอง ๑ ฝ่ายทัพหน้าตี ๑ กับ
 กองโจรพระองค์เจ้าขุนแผน ยกขึ้นไปตีค่ายหนองบัวลำพูแตก กอง
 ทัพหลวงก็ยกตามขึ้นไป ข้างกองทัพเจ้าพระยาอภัยภูธรและพระยาไกร
 โกษา เข้าระดมตีกองทัพราชวงศ์เมืองหล่มสักก็แตกหนีขึ้นไปหาอนุ
 ที่เขาสาร อนุได้ทราบความกองทัพใหญ่แตกถึง ๒ ตำบล ก็ยังมี
 ความหวาดหวั่นยอโทษต่อพระบารมี . จึงได้คุมไพร่พลรีบหนีขึ้นไป
 แลถึงทำอธิบายให้ปรากฏว่า จะไปตกแต่งเมืองเวียงจันทน์ไว้คอยรับกองทัพ
 แต่ครั้นเมื่อไปถึงเมืองเวียงจันทน์แล้ว ก็รีบเก็บทรัพย์สมบัติและครอบครัว
 ยกหนีไปอาศัยอยู่ในแขวงเมืองญวนที่เมืองลำน้า ซึ่งญวนเรียกว่า

เมืองแ่งอาหม ฝ่ายกองทัพไทยยกขึ้นตั้งอยู่ณทุ่งสัมปอຍ พระยาสุโข
 แม่ทัพที่ช่องเขาสารยกพลลาวมาล้อมค่ายทัพหน้าที ๑ ไว้ถึง๗วัน ได้
 ต่อสู้กันเป็นสามารบ จะหักเขาค่ายยังมีได้ ฝ่ายกรมหมื่นนเรศวร
 โยธิต์ทัพหน้าที ๒ ทราบ ก็รีบยกพลล้าของร้อยเศษขึ้นไปช่วย พลลาว
 มากตกอยู่ในที่ล้อมจนจะเสียที พอกรมหมื่นเสนาบริรักษ์ยกตามขึ้น
 ไปทัน เข้าแก้กรมหมื่นนเรศวรโยธิต์ออกมาจากที่ล้อมได้ แล้วระดม
 กันตีกองทัพลาวทั้งสองทัพเป็นศึกชานาญ ทัพลาวแตกกระจัดกระจาย
 ไปคุ่มกันไม่ติด ทัพหน้าก็ยกขึ้นไปตั้งอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ ทัพหลวง
 ไปตั้งอยู่ณเมืองพานพร้าว ตรงเมืองเวียงจันทน์ข้าม ฝ่ายอุปราชซึ่ง
 เป็นน้องมีได้ปลงใจเป็นซบถด้วยอนุแต่เดิมมานั้น ก็เข้าอ้อนน้อมต่อ
 กรมพระราชวังขจรสถานมงคล ในขณะนั้นพอทัพเมืองเชียงใหม
 เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน
 เมืองแพร่มาถึงพร้อมกันที่พานพร้าว จึงการัสให้หัวเมืองลาว
 ทั้งหกออกเที่ยวตีค่อนกวาดครัวที่กระจัดกระจายไปชุมนุมตั้งอยู่ในที่ทั้งปวง
 ฝ่ายพระยาราษฎร์ภูวาทียกเข้าตีทัพเจ้าปานสุวรรณบุตรอนุ ซึ่งคุ่ม
 กองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์มาตั้งรบที่เมืองยโสธรแตกฮึกทัพ ๑ แล้ว
 ยกลงไปที่กองราชบุตรยตรอนซึ่งเปนเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งตั้ง
 รัยอยู่ณเมืองอุบลราชธานี แยกหนีไปณเมืองนครจำปาศักดิ์ ฝ่าย
 คนครัวซึ่งกวาดค่อนเข้าไปไว้ในเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นได้ที ก็คุ่ม
 กันลุดขึ้นต่อสู้พวกราชบุตรแตกหนีข้ามฟากมาฝั่งโขงตะวันออก กอง

ทัพไทยก็ไ้เมืองนครจำปาศักดิ์ พระยาราชสุภาวดีก็ให้ติดตามจับไ้
 ทั้วราชบุตรและเจ้าปานสุวรรณส่งลงมากรุงเทพฯ ครั้นเมื่อเสร็จ
 ราชการแล้ว พระยาราชสุภาวดีก็รีบยกขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวังเมือง
 พานพร้าว ในครั้งนั้นกรมพระราชวังหาไ้เสด็จข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ไม่
 คำรัสให้ทำลายเมืองเสีย ทั้วเห็นว่าระเ็นที่ล่อแหลมไปภายหน้า
 แล้วจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์องค์ ๑ ถวายนามว่าพระเจดีย์ปราบเวียง
 ทรงมอบราชการให้พระยาราชสุภาวดีอยู่จัดการต่อไป แล้วเลิก
 ทัพหลวงเสด็จกลับยังกรุงเทพฯ ในราชการเวียงจันทน์ครั้งนี้ พระยา
 ราชสุภาวดีไ้ทำการศึกเข้มแข็งมากอยู่ผู้เดียว จึงทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้มีตราขึ้นไปให้เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก
 ทั้วเจ้าพระยา อภัยภทรบ่วย ถึงอสนีกรรม เสียที่ เมืองเวียงจันทน์ ในขณะ
 ไปราชการทัพนั่นแล้ว ครั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีจัดการเรียบร้อยลง
 ไ้แล้วก็กลับลงมาแจ้งราชการณกรุงเทพฯ ในครั้งนั้นยังมีไ้โปรด
 ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีรับยศันศักดิ์ก็เป้นเจ้าพระยาจักรีเต็มตำแหน่ง
 ทั้วทรงชักเคืองว่าไม่ทำลายเมืองเวียงจันทน์เสียให้ สิ้นสูญ ยังชัก
 นายหมวกนายกองให้อยู่เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คนจะตั้งเป้นบ้านเมืองต่อไป
 เห็นว่าทั้วอนุและราชวงศ์ก็ยังอยู่ ฝ่ายญวนก็เขาเป้นธุระเกี่ยวข้อง ถ้าอนุ
 กลับมาตั้งเมืองเวียงจันทน์ อีก ก็จะได้ยกมากไ้พล่พลทหาร จึงไ้
 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดียกกลับขึ้นไปอีก ในปีชวค
 สัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๙๐ นั้น ไปตั้งอยู่ที่หนองบัวลำพู แต่งให้

พระยาราชรองเมือง พระยาพิไชยสงคราม กุมกองทัพล่องหน้าขึ้นไปถึง
เมืองพานพร้าว จึงสั่งให้หาตัวเพี้ยเมืองจันทร์มาเร่งไปตามด้วยราชการ
ผู้ซึ่งไปเห็นลาวตระเตรียมอาวุธลับสนอยู่ และลาวอีกเอาตัวคนไทยไว้
๗ คน จึงเอาความมาแจ้งต่อพระยาพิไชยสงครามฯ ให้บอกข่าวลง
มายังเจ้าพระยาราชสุภาวดี แล้วก็แบ่งคนนายไพร่ ๓๐๐ คน พระยา
พิไชยสงครามคุมข้ามปากไปเมืองเวียงจันทร์ตั้งทัพอยู่ณวัดกลาง ใน
ขณะนั้นญวนก็พาอนุและราชวงศ์มาถึงเมืองเวียงจันทร์ มีญวน ๘๐ คน
กับไพร่พลลาวประมาณ ๑๐๐๐ ครั้นรุ่งขึ้นวัน ๗๘ ค่ำ ญวนจึงพาอนุ
มาพร้อมด้วยพระยาพิไชยสงครามที่ศาลาลูกขุน ญวนแจ้งความว่า
เจ้าเวียงคานมาให้พาตัวอนุมาอ่อนน้อมขอพระราชทานไทย ที่ไค้ทำผิด
ล่องไปแล้วแต่หลัง ขอให้ไค้ตั้งเมืองเวียงจันทร์ทำราชการฉลอง
พระเดชพระคุณสืบไป ฝ่ายอนุและราชวงศ์ก็อ่อนน้อมโดยที่ นายทัพ
ฝ่ายไทยมิไค้มีความสงสัย ครั้นเวลาเย็นลงอนุกลับไค้ให้ไพร่พล
ฝ่ายลาวเขาขึ้นมารวมถึงนายทัพและไพร่พลไทยตายสนิทหมด เหลือ
ข้ามหน้ามาไค้แต่สักสี่สิบห้าสิบคน ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีไค้ทราบ
ข่าวกองหน้าออกลงมา ก็รีบยกขึ้นไปถึงเมืองพานพร้าวในขณะเมื่อลาว
กำลังยังไทยอยู่นั้น เห็นทีหากหน้าเมืองเวียงจันทร์ซุ่มมกันอยู่ ก็รู้ว่า
กองทัพไทยเห็นจะเสียที จะข้ามไปก็ไม่มีเรือ ครั้นคนที่ว่ายน้ำกลับ
มาแจ้งความทราบแล้ว ทรวกคนในกองทัพ พวกที่เป็นคนในพื้น
เมืองก็ตื่นหนีไปโดยมาก จะตั้งรับอยู่ที่พานพร้าวเห็นไม่เป็นที่ไว้ใจ
เกรงจะเสียที คุ้มไม่ทราบว่าจะเป็นกลอุบายลาวหรือญวนคิดอ่าน

ประการใด จึงได้ยกกองทัพพลลงไปตั้งมั่นอยู่เมืองยโสธร ให้กระเกณฑ์ไพร่พลและระดมเสบียงอาหารจะกลับขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์อีก ฝ่ายญวนซึ่งพาดูเข้ามาเมืองเวียงจันทน์ เห็นว่าลาวทำวุ่นวายขึ้นเป็นชั้ววาทกับไทยต่อไปอีก ผิดกับคำสั่งที่เฝ้ามา ก็ตั้งอนุเสีย์ ยกกลับไปเมืองแก่อาน อนุตั้งอยู่ในเมืองเวียงจันทน์รวบรวมผู้คนได้แล้ว ยกข้ามฟากมายังเมืองพานพร้าว รื้อพระเจดีย์ ซึ่งกรมพระราชวังบวรทรงแสร้างไว้ที่นี่เสีย แล้วให้ราชวงศ์ยกกองทัพติดตามไปตีทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองยโสธร ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เกณฑ์กำลังไว้แล้วก็ยกกลับขึ้นไป ไปพบกองทัพราชวงศ์ที่บ้านหนองหวานแขวงเมืองหนองคาย ได้คุมพลทหารออกต่อรบกันเป็นสามารภ จนถึงใคร่รบกันตัวต่อตัวกับราชวงศ์ พระราชวงศ์เทงเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ด้วยหอกถูกตั้งแต่อก แผลลงไปจนถึงท้องน้อยล้มลง หลวงพิพิธน้อยชายจะเข้าแก้ ราชวงศ์ฟันหลวงพิพิตกาย พอลนายเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยิงปืนถูกเข้าขวา ราชวงศ์ล้มลง บ่าวไพร่สำคัญว่าตายก็เข้ามาขึ้นแคร่พาหนีไป เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ล้าकुแผลเห็นว่าไม่ทะลุภายใน ตกแต่งแผลเสร็จแล้วขึ้นแคร่ขับพลไล่ติดตามไป ฝ่ายราชวงศ์ไปถึงเมืองพานพร้าวข้ามฟากไปแจ้งการแก่อนุ ว่าแม่ทัพและพลทหารไทยต่อสู้เข้มแข็งนัก เห็นจะรับมืออยู่ อนุตกใจรีบพาบุตรภรรยาได้ข้างแล้วลอบหนีไป พอรุ่งขึ้นกองทัพไทยถึงเมืองเวียงจันทน์ อนุหนีไปเสียก่อนวันหนึ่งแล้ว จับได้แต่สุภิสราบุตรภรรยาบ่าวไพร่หลายคน เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็แต่งตั้งกองทัพให้ไปติดตามอนุ ซึ่งหนีเข้าไปในเมืองพนม ยังหาได้ตัวไม่

ฝ่ายพระวิจิตรสงครามซึ่งตั้งอยู่ณเมืองนครพนม มีหนังสือออก
 ขักราชการมาว่าญวนแต่งให้นายไพร่ห้าสิบคน ถือหนังสือเข้ามาว่า
 ้วยเรื่องเมืองเวียงจันทน์และขอโทษอนุ ไม่พบตัวอนุจึงจะนำหนังสือมาส่ง
 ที่พระวิจิตรสงคราม จะโปรดประการใด เจ้าพระยาราชสุภาวดีตอบ
 ไปว่าครั้งก่อนซึ่งเสียท่งที่แก่อนุ ก็เพราะญวนเข้ามาเป็นนายหน้า ครั้น
 จะมาล่อลวงอีกประการใดก็ไม่รู้ ให้จับฆ่าเสียให้สิ้น พระวิจิตรสงคราม
 จึงให้จับญวนมาฆ่าเสีย เหลือแต่สามคนส่งมายังกองทัพใหญ่ การ
 ที่ทำนั้นจึงเป็นเหตุสำคัญ ซึ่งให้เกิดหมองหมางทางพระราชไมตรีใน
 ระหว่างกรุงสยามกับกรุงเวียคนามสืบไปภายหลัง ฝ่ายกองทัพซึ่งไป
 ติดตามตัวอนุถึงเขตรแดนเมืองพวน ได้รับหนังสือจากน้อยเมืองพวน
 มีมาห้าม ขอดอย่าให้กองทัพเข้าไปในเขตรแดนจะจับตัวอนุส่ง ภายหลัง
 พระลัษณ และพวกเมืองหลวงพระบาง เมืองน่าน จับตัวอนุได้ที่น้ำใช้
 เขิงเขาไก่ เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ให้คุมตัวส่งลงมาทำโทษประจานที่
 ท้องสนามไชยในกรุงเทพมหานคร จนอนุป่วยถึงแก่ความตาย บุตร
 ภรรยาญาติวงศ์อนุเห็นหาได้ลงพระราช อาญาแก่ผู้หนึ่งผู้ใดถึงสิ้นชีวิตไม่
 ฝ่ายเมืองเวียงจันทน์นั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ให้ รื้อทำลายซ่อมกำแพง
 และที่สำคัญทั้งปวงเสียสิ้น . เว้นไว้แต่พระอาราม แล้วก็ยกกองทัพ
 กลับลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทณกรุงเทพ ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุห

นายก ตามสมควรแก่ความชอบซึ่งได้ฉลองพระเดชพระคุณในราชการ
แผ่นดินนั้น

ฝ่ายราชการข้างเมืองญวน ซึ่งเกิดเป็นการสงครามสืบมา จน
เกือบจะตลอดรัชกาลที่ ๓ นั้น จำเดิมแต่เมื่อพระยาราชสุภาวดีไปตี
เมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว ปรกกลับขึ้นมาเฝ้ากรมพระราชวังบวรสถาน
มงคลที่เมืองพานพร้าว^๕ ญวนมีหนังสือมาห้ามอย่าให้^๕ รื้อทำลาย
เมืองเวียงจันทน์ ว่าเจ้าเวียงคนามมีพระราชสาส์นเข้ามาขอพระราชทาน
โทษอนุที่กรุงเทพฯ แล้ว ถ้าไทยจีนทำลายเมืองเวียงจันทน์ จะยกทัพ
พลสองหมื่นเข้ามาทำรบด้วยไทย พระยาราชสุภาวดีหาได้ตอบหนังสือ
ไปไม่ แลในขณะเมื่อพระยาราชสุภาวดียังมีได้กลับลงมาถึงกรุง ทพฯ
นั้น เจ้าเวียงคนามแต่งให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาขอโทษอนุ
ฉบับ ๑ จะตอบพระราชสาส์น ราชทูตไม่รับ จึงไปบอกให้^๕ พระยา
พระคลังมีหนังสือแจ้งโทษอนุไปถึง องค์โยเสนาบดี ฝ่ายญวนสองฉบับ
ครั้นเมื่อเจ้าพระยา ราชสุภาวดียกกองทัพกลับขึ้นไปติดตามจับตัวอนุมา
ได้และได้พระวิสุทธิสงครามฆ่าญวนผู้ถือหนังสือเสียในครั้งนั้น ฝ่ายญวน
ชักเคืองว่าเจ้าน้อยเมืองพนมจับตัวอนุส่งให้แก่กองทัพไทย จึงได้หาตัว
ขึ้นไปประหารชีวิตเสีย แล้วจึงให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นมาอีก
ใหม่ ในจุลศักราช ๑๑๙๐ ในพระราชสาส์นนั้นว่า ทูตวิไชยฆ่าญวน
ผู้ถือหนังสือ และชักชุมกัมพลวงหรีดเข้าไปเก็บส่วยในแขวงดู่ขอ จะขอ
ตัวผู้^๕ มีชื่อ^๕ ทิ้งหนีออกไปชำระณเมืองญวน และว่าฝ่ายญวนให้พาตัวอนุเข้า

มาอ่อนน้อมต่อไทย ฝ่ายไทยไม่จ่ายส่วยเงินให้แล้วซ้ำยังพวกลาว จึง
 ได้เกิดเป็นความวิวาทขึ้น ขอให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ขึ้นไว้ ให้คงคืนถึงเก่า
 ภายหลังมีญวนถือหนังสือของเลโย ถึงเจ้าพระยาพระคลังส่งเข้ามาทาง
 เมืองเซมรือคณับ ๑ เนื้อความก็คล้ายคลึงกันกับในพระราชสาสน์
 กระนั้นโปรดให้ตอบพระราชสาสน์ไป ทุกญวนไม่รับ ขอให้แต่ละราชทูต
 ไปต่างหาก จึงโปรดให้แต่เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือตอบไปถึงของ
 เลโย ว่าผู้ซึ่งกล่าวโทษมานั้นจะเป็นผู้ใดก็ไม่ชัก กว้างเรียกชื่อผิด
 เขียนกันไป เมื่อกองทัพกลับลงมาจึงจะไต่สวนก่อน ภายหลังจึง
 โปรดให้พระอนุรักษภุมมเป็นราชทูต เชิญพระราชสาสน์ตอบออกไป
 มีเนื้อความอย่างเดียวกันกับหนังสือเจ้าพระยาพระคลัง ครั้นเมื่อราช
 ทูตกลับเข้ามา มีพระราชสาสน์ตอบเป็นคำพ้อตก และคืนของราช
 บรรณาการที่เกินกำหนดแต่ก่อนนั้นเข้ามา ราชทูตผู้ซึ่งมาญวนและ
 ให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ดังแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่าทางพระราช
 ไมตรีกับญวนเข้าชอกมัวหมองมากอยู่แล้ว ควรจะแต่งทูตออกไป
 เกลี้ยไกล่เสียให้ดีขึ้น ในรัชศกราช ๑๑๘๑ ปีฉลูเชกศก จึงโปรด
 ให้พระจักรวาเป็นราชทูตเชิญพระราชสาสน์ออกไป ในพระราชสาสน์
 นั้นว่า ญวนพาอนุเข้ามาฆ่านายทัพและไพร่พลทหารไทยตายถึงสองร้อย
 หัวสิบคนเศษ นายทัพนายกองฝ่ายไทยจึงได้มีความน้อยใจจับผู้ถือ
 หนังสือฝ่ายญวนฆ่าเสียบ้าง ชวนให้เป็นเลิกแล้วต่อกัน ในครั้งนั้น
 เจ้าเวียงคานามันครองบรรณาการเสียส้นไม่รับไว้เลย ราชทูตให้ทำโทษ

ทุงวิไชยและชิตชุมก็มาเสียในกลางกลางคืนได้ มีข้อความพ้อคัก
 ลำเลียงการเก่า เป็นคำหยาบ ๆ ก็มีบ้าง มีพระราชสาส์นโต้ตอบ
 ไปมาอีกหลายฉบับ ครั้นการไม่ได้สมปรารถนาก็เป็นอันขาดทางพระ
 ราชไมตรี มิได้มีราชทูตไปมาสืบไป ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๕ ปีมะเส็ง
 เบญจศก ฝ่ายแผ่นดินญวนเกิดขบถขึ้นที่เมืองไซ่ง่อน ครั้นเมื่อได้
 ทรงทราบจึงทรงพระราชดำริว่าฝ่ายญวนมีความกำเริบ คอยแต่จะ
 เหาะรืเขาเปรี๊ยะอยู่ทุกครั้งทุกคราว เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ก็มาขอเอา
 เมืองพุทไธมาศกลับคืนไป ครั้นองค์เจ้านายเจ้าเขมรเป็นขบถหนีไปก็
 ้วยไว้ แล้วมาครอบงำเอาเมืองเขมรเป็นลัทธิแก่ฝ่ายเดียว ครั้นอนุ
 เป็นขบถหนีเข้าไปอยู่ในเขตรแดนญวนก็เอาไว้ แล้วคิดเอิบเอิบ
 จะมาครอบงำเอาเมืองเวียงจันทน์และเมืองชนบทต่าง ๆ หนึ่งเมืองหนึ่ง
 คักวงศ์ เข้ามาขอให้ลงชื่อในราชสาส์น เรียกคักวงศ์ว่า เจ้าเขมร
 ฝอยให้แล้ว ยังมีความกำเริบจะให้เอาตราหลวงประทับตำแหน่งพระราช
 สาส์นอีกเล่า เห็นว่าถ้าจะเป็นพระราชไมตรีไป ญวนก็จะมีความ
 กำเริบหนักขึ้นทุกที ครั้นนี้เป็นโอกาสที่เจ้าเขมรจะไต่ถามเมืองญวน คืนเมือง
 เขมรมาเป็นพระราชอาณาเขตได้ จึงมีพระบรมราชโองการโปรด
 เกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาคุมกองทัพยก คนสี่หมื่นออกไปตี
 เมืองเขมรได้แล้ว ให้ยกลงไปช่วยญวนขบถที่เมืองไซ่ง่อน โปรด
 ให้เจ้าพระยาพระคลังคุมทัพเรือพลหมื่นหนึ่ง ไปตีเมืองพุทไธมาศ
 แล้วเข้าทางคลองซุกไปบรรจบทัพบกที่เมืองไซ่ง่อน โปรดให้พระมหา

เทพ (ข่ม) พระราชรินทร์ (จำ) ยกกองทัพยกไปตีเมืองลำน้ำ
 ซึ่งเรียกว่าเมืองแ่งอาณ ไพรทให้เจ้าพระยาธรรมมา (สมบุญ) คุณ
 พลเมืองแพร่และเมืองไทยช้างฝ่ายเหนือ ขึ้นทางเมืองหลวงพระบาง
 ราชธานี ที่เมืองหัวพันทั้งหก กองทัพเจ้าพระยาพระคลัง ยกไปตีได้
 เมืองพุกไทมาศและเมืองโจก ทิ้งทัพอยู่เมืองโจก เจ้าพระยาบดินทร
 เกษายกเข้าไปในเมืองเขมร ของจันทรมีโคตอรบ หันลงไปเมือง
 ไช้ว่อน เจ้าพระยาบดินทรเทศาจึงให้กองค้ำมของคักวงตั้งอยู่เมือง
 พนมเปญ แล้วยกกองทัพลงไปยังบรรจบกับเจ้าพระยาพระคลังที่เมืองโจก
 ปฤักษากันตกลงว่าเจ้าพระยาพระคลังยังไม่เคยการทัพศึก เจ้าพระยา
 บดินทรเทศาจะไปทางเรือด้วย จึงจัดให้พระยานครวาชสีมาและนายทัพ
 นายกองอีกหลายนาย คุณกองทัพยกเดินทางบาพนมไปเมืองไช้ว่อน
 เจ้าพระยาบดินทรเทศา เจ้าพระยาพระคลัง พากองทัพเรือไปทางคลอง
 วามงวอ ที่ค่ายฉนวนปากคลองช้างไต่แคว่นไปรับอยู่ปากคลองช้าง
 เหนือ ซึ่งเป้นค่ายเดิมเมื่อครั้งฉนวนทั้งรบทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพ
 หริรักษ์นั้น ทัพเรือก็ให้ตั้งที่ลำคลองอยู่ ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเทศา
 กับเจ้าพระยาพระคลังป็นหน้าทักกัน เจ้าพระยาบดินทรเทศาจะยกชนบท
 ที่ค่ายกองทัพยก ให้เจ้าพระยาพระคลังตั้งกองทัพเรือให้พร้อมกันทั้ง
 สองทัพ ในขณะที่เจ้าพระยาบดินทรเทศายกกองทัพยกเข้าที่ค่ายฉนวน
 อยู่ ณ เจ้าพระยาพระคลังส่งให้กองทัพเรือฝ่ายไทยเข้าตีทัพเรือฝ่าย
 ฉนวน นายทัพนายกองต่างคนย่อทัอบีคพลัวไปต่าง ๆ หาได้ยกเข้า

ตึกของทัพเรือตามสัญญาไม่ ฝ่ายกองทัพเรือญวนเห็นว่าไม่มีกองทัพ
 ไทยมาก็แล้ว ก็ขึ้นช่วยค่ายพระคัมภีร์เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นคึก
 ขนาบ เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นผิดที่นักหมายเหลือกำลังกล้าดอยมา
 ไ้ทราบความจากเจ้าพระยาพระคลังว่า นายทัพนายกองพากันย่อท้อ
 ต่อการสงคราม ก็ระให้ลงโทษตามพระโอบการศึก เจ้าพระยา
 พระคลังว่าถ้าจะลงโทษนายทัพนายกองแล้ว จะทำการต่อไปสเบียง
 อาหารก็ขัดสน และจนถึงฤดูฝนอยู่แล้ว ถ้าทำการไม่สำเร็จก็จะ
 ต้องมีโทษเหมือนนายทัพนายกองทั้งปวงนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชา
 เห็นว่าไม่พร้อมมูลก็จะทำการไม่สำเร็จแล้ว ก็ให้ล่าทัพมาตามลำคลอง
 ญวนก็ตามคันทนตลอดถึงเมืองโจกก เจ้าพระยาพระคลังออกจากเมือง
 โจกก กลับทางเมืองพุทไธมาศ เจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งค่าย
 ญวนอยู่ที่เมืองโจกกจนส่งกองทัพเรือไปหมดแล้ว จึงได้เดินกองทัพก
 มาทางเมืองเขมร ในขณะนั้นเขมรพากันกำเริบชอบแทงฟันคนในกอง
 ทัพไทยเนื่องๆ เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็ให้ตั้งทัพลงจับตัวพวกเขมร
 คนร้ายมาลงโทษประหารชีวิตตรเสียเป็นอันมาก แล้วให้เรือกำแพงเมือง
 พนมเปญ และกวาดค้อนครอยครัวเข้ามาตั้งกองทัพอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์
 ภายหลังชักก๊วยสเบียงอาหารจึงดอยเข้ามาตั้งอยู่เมืองพระตะบอง ฝ่าย
 กองทัพยกซึ่งไปทางบาพนมนั้น เห็นกิริยาเขมรญวนกำเริบขึ้นผิดปรกติ
 และไ้ทราบว่ากองทัพใหญ่และกองทัพเรือดอยไปแล้ว ก็ล่าทัพกลับม
 ถึงแม่น้ำโขง เชนเขมรเผาเรือเสียสิ้น จึงให้ผูกไม้ไผ่เป็นแพสะพาน

ข้ามแม่น้ำโขงมาได้ เว้นแต่กองทัพพระยานครสวรรค์ไม่ข้ามมาโดย
สะพานเรือก เกิดเลียบน้ำขึ้นไป เขมรฆ่าเสียสิ้นทั้งกองทัพ ฝ่าย
กองทัพพระมหาเทพยกไปประชุมทัพณเมืองนครพนม จะออกทาง
ค่านกเคียบเป็นช่องเขาชันชันออกไม่ได้ จึงได้คิดแต่เมืองรายทางไว้
เมืองมหาไชย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร ฝ่ายพระราชรินทร์
ไปตั้งอยู่ณเมืองหนองคาย ให้กองทัพขึ้นไปตั้งบ้านโพงาม มีหนังสือ
ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกเมืองพวน ยอมสวามิภักดิ์กับกองทัพพระราช
รินทร์เข้าไปตีค่ายญวน ซึ่งมาตั้งรักษาอยู่ที่เมืองเชียงขวาง ๓๐๐ คน
กับทั้งแม่ทัพ จับได้เป็นช้าง ที่ตายเสียมาก หนีไปได้บ้าง ช้างฝ่ายเจ้า
พระยาธรรมมาซึ่งยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบาง แต่งนายทัพ
นายกองไปเกลี้ยกล่อมเมืองพวนอีกทาง ๑ เมืองพวนยอมสวามิภักดิ์
ต่อพระราชรินทร์แล้ว จึงแต่งให้มารับกองทัพพาไปตีญวนที่ค่ายเมือง
สุย ๑๐๐ คนแตกยับเยินไป แล้วญวนไปตั้งรับอยู่ที่น้ำมีอีกแห่ง ๑
ก็ตีแตกไป เมืองพวนก็กลับได้เป็นพระราชอาณาเขตสืบมา แล้ว
เจ้าพระยาธรรมมาก็แต่งให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเมืองหัวพันทั้งหก ก็ยอม
ว่าจงมาสวามิภักดิ์ พอเจ้าพระยาธรรมมาช่วยกลับลงมากรุงเทพฯ
เสียคราว ๑

ฝ่ายราชการข้างเมืองชุมพร เมื่อกองทัพไทยถอยลงมาแล้ว
ญวนให้แม่ทัพพาองค์จันทร์มาตั้งอยู่ณเมืองพนมเปญอีก ขณะนั้น
พระยาอภัยภูเบศรเจ้าเมืองพระนครบองถึงแก่กรรม จึงไปรุดให้องค์อิม

เป็นเจ้าเมืองพระตะบอง องค์ก็ลงไปเป็นเจ้าเมืองมณฑลบุรี ฝ่ายองค์
 จันทร์ที่เป็นเจ้าเมืองเขมรถึงแก่พิราลัย ญวนยกบุตรหญิงขึ้นเป็นเจ้า
 แผ่นดินแล้วอยู่กำกับว่าราชการ คิดเกลี้ยกล่อมบ้างกดขี่บ้าง จะได้
 เมืองเขมรเป็นของเมืองญวนแท้จนถึงกลับชาติเป็นญวน พวกเขมรพา
 กันไต่ความเดือดร้อน มีหนังสือเข้ามาขอสงวามิภักดิ์เป็นข้ากรุงเทพฯ ฯ
 ในครั้งนั้นองค์จอมซึ่งเป็นเจ้าเมืองพระตะบอง บอกส่งตัวองค์ต๋องซึ่งเป็น
 เจ้าเมืองมณฑลบุรีเข้ามา ว่ากิดะหนีไปเมืองพนมเปญ ถามให้การว่า
 ไ้ทราบความว่าญวนมีหนังสือมาเกลี้ยกล่อมองค์ต๋องให้หนีไป จะได้
 ให้เป็นเจ้าเมืองเขมร แต่พวกพระยาเขมรไม่พอใจ อยากจะได้
 องค์ต๋องไปเป็นเจ้าเมือง จะช่วยกันรบญวนให้แตกไป องค์ต๋องจึง
 ได้คิดอ่านการที่จะหนีออกไป ครั้นไม่ชำนาญองค์ต๋องจะใคร่ไปเป็นเจ้า
 เมืองเขมร กลัวญวนจะไม่ไว้ใจ จึงได้จับพระยาปลัดและกรมการ
 ผู้ใหญ่ผู้น้อย และตีปล้นทรัพย์สมบัติกวาดครอบครัวเมืองพระตะบอง
 ประมาณห้าพัน หนีไปเมืองพนมเปญเข้าหาแม่ทัพญวนเมืองโพธิสัตว์
 ญวนรับเอาครอบครัวเหล่านั้นไว้ แล้วส่งตัวองค์ต๋องไปไว้ณเมืองพนมเปญ
 หาให้ไปเป็นเจ้าเมืองเขมรตามที่ว่าไม่ ในขณะนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา
 เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ จึงโปรดให้รีบกลับออกไปณเมืองพระตะบอง
 เจ้าพระยาบดินทรเดชาเกณฑ์คนในหัวเมืองเขมรข้างและเมืองลาวได้
 แล้วให้ไปตั้งรักษาอยู่ที่เมืองระสิขของ ๑ ที่ค่ายกพงพระกอง ๑ ที่เมือง
 นครเสียมราฐของ ๑ และจัดกองลาดตระเวน ๔๐๐ คน ให้ลงเฝ้ารบ

ลากตระเวนในท้องทะเลสาบ แต่ตัวเจ้าพระยาบดินทรเดชา^{๕๕}นั้นตั้งอยู่
 เมืองพระตะบอง ถ้าย่ำเลียงสระเบียดอาหารตระเตรียม^{๕๖}ซึ่งจะทำการใน
 เมืองเขมรต่อไป ในขณะนั้นฝ่ายญวนเกิดความสงสัยกันขึ้น ว่าองค์
 แขนเจ้าหญิงบุตรของ^{๕๗}ค.จ.นทร นนทิตระพีมาดาไทย ญวนจึงให้จับตัวจำ
 ไว้ในค่าย ภายหลังก็ให้เอาไปถ่วงหน้าเสียบ และเจ้าหญิงซึ่งยังเหลือ
 อยู่อีก ทั้งองค์อ้อมและมารดาบุตรภรรยา ครอบครัวยัง^{๕๘}องค์อ้อม
 ซึ่งตกอยู่กับญวนนั้น ก็เอาส่งลงไปเมืองญวนทั้งสิ้น แล้วให้หา
 ชุณนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมรจะให้ลงไปเมืองญวน ชุณนางเขมรก็ต่างคน
 ต่างหลบหนีไปตั้งกองล้อมสู้^{๕๙}ผู้คนเปนมวลคนเปนมวล พอมีกำลังแล้ว
 ก็เข้ารบสู้กับญวน เมื่อไม่มีกำลังก็ซุ่มซ่อนอยู่ในป่า ญวนจะไปมา
 น้อยกว่าก็มาเสียทั้งสิ้น ในครั้งนั้นพวกเขมรเป็นขบถก่อการจลาจล
 ไปทุกแห่งทุกตำบล ญวนก็มีอาจะปราบปรามให้สงบระงับลงได้
 กำลังทหารรักษาย่านเมืองนั้นก็อ่อนลง ฝ่ายพระยาเขมรทั้งปวงก็มี
 หนังสือเข้ามาขอ^{๖๐}หม่อมต่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่พาครอบครัวเข้ามา
 พังอยู่ในพระราชอาณาเขตรก็มีโดยมาก เจ้าพระยาบดินทรเดชามิใช่
 ขอกเข้ามาขอของทัพและเสนา^{๖๑}เทวราช^{๖๒}ขอออกไป ครั้นกองทัพพร้อมแล้ว
 เจ้าพระยาบดินทรเดชา^{๖๓}ก็ให้บุกไปช่วย พระยาเทโชเจ้าเมืองกพงสวาย
 ที่ค่ายกพงทมและค่ายญวนเมืองซีแครง ญวนแตกไป แล้วจึงยกไปตี
 ค่ายญวนที่เมืองโพธิสัตว์ ได้สู้รบกับญวนๆ หนีเข้าค่ายตั้งล้อมไว้

เป็นหลายวัน จนญวนออกก่อนหม่อมอมรรับแพ้ และทำหนังสือสัญญา
 ให้ว่าจะถอยกองทัพแล้วก็ปล่อยไป ในขณะที่เมืองเขมรกำลังเป็น
 ภาวกลุณนี้ พระยาเขมรทั้งปวงมาขึ้นเรือร่าว และมีหนังสือมาถึง
 เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ขององค์ด้วงออกไปเป็นเจ้ากรุงกำพัวเป็นหลาย
 ฉบับ เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ออกเข้ามา ทรงทราบแล้ว จึงโปรดให้ส่ง
 องค์ด้วงออกไปอยู่ณเมืองพระตะบอง เจ้าพระยาบดินเดชาฯ ก็มีหมาย
 ประกาศให้พระยาเขมรทั้งปวงมารับน้ำทำสัตย์ต่อองค์ด้วง ในขณะนั้น
 ข้างแผ่นดินญวนเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กองทัพญวนซึ่งตั้งอยู่ในเมืองเขมร
 เกิดใช้ประทุษณ์ไพร่พลล้มตายมาก ญวนจึงได้คิดอ่านจะพุกจากกับกอง
 ทัพไทยโดยทางไมตรี แม้ทัพญวนชื่อของเกรินตาเตืองกุน ซึ่งตั้งอยู่
 เมืองพนมเปญมีหนังสือมายังเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ กล่าวความข้าง
 เบื้องต้นว่าฝ่ายไทยรุกรานญวนแห่งญวนต่าง ๆ ญวนก็ไปแต่สู้รบของ
 กันรักษาเขตรแดนไว้หาได้ล่วงพระราชอาณาเขตรเข้ามาจนก้าวหนึ่งไม่
 แล้วกล่าวถึงเรื่องเมืองเขมร ว่าญวนคิดจะทำนบารุงเมืองเขมรและเจ้า
 นายให้มีความสุข ฝ่ายเขมรกลับคิดประทุษณ์ร้ายต่อญวน องค์ด้วง
 ขององค์ด้วงก็มีหนังสือไปสามีกักที่ต่อญวน ชวนให้ไปตีเมืองพระตะบอง
 ซึ่งเป็นของฝ่ายไทย ญวนก็หาได้ทำตามไม่ บัดนี้เพราะเขมรคิด
 การทรยศลูกหลานชน ญวนจึงต้องยกกองทัพมาปราบปราม แต่ถา
 รุสก็คิดว่าผิดกลับมามีหม่อมอมรก็จะชบเลี้ยงดูต่อไป ทางพระราชไมตรี
 กรุงสยามกับกรุงเวียตนามนั้น ก็อยากจะได้เป็นไมตรีก็กันสลับไป ขอ
 ให้ไทยมีราชสาสน์ไปก่อน ซึ่งจะถือตามคำสัญญาซึ่งนายทัพเมือง

โพธิสัตว์ทำให้ไว้แต่ก่อนนั้นไม่ได้ หนังสือฉบับนี้แม่ทัพไทยหาได้ก่อน
 ไปไม่ เมื่อญวนไม่ได้หนังสือตอบฝ่ายไทยทั้งนั้น เห็นว่าจารย์ยังมีเป็น
 ไมตรี ก็ยกกองทัพเข้าตีค่ายเขมรเมืองขาทิ ซึ่งพระยาเสนาภูเบศร
 ไปตั้งกำกัอยู่ด้วย เขมรเห็นญวนมากก็หนี พระยาเสนาภูเบศรก็
 ถอยมา ณ เมืองโพธิสัตว์ ญวนก็ตามมากที่ค่ายปักถากนอกเมือง ได้สู้รบ
 กันอยู่และผู้คนค่ายยกพลลงมาที่พนมเปญอีก เจ้าพระยาบดินทร
 เกชาเห็นว่าญวนทำการแข็งแรงขึ้น จึงได้พาองค์ด้วงยกออกไปตั้ง
 ณ เมืองโพธิสัตว์ ญวนก็มีอาชิตยเข้ามา เจ้าพระยาบดินทรเกชาทำให้
 ทัพไม้แก่นปักเป็นค่ายระเียบกทำเมืองให้องค์ด้วง อยู่ที่ประเทเสียก
 เห็นเมืองโพธิสัตว์เป็นที่ดอน ในขณะนั้นฝ่ายแม่ทัพญวนก็ยกกันไป
 ขอหนังสือเจ้าหญิงและมารดาของค์จันทร์ อนุญาตให้องค์อิมเป็นเจ้าเมือง
 เขมร แล้วให้องค์อิมซึ่งญวนจำไว้หนีพ้นโทษลงมาด้วย เจ้าพระยา
 บดินทรเกชาได้ทราบดังนั้น เห็นว่าองค์ด้วงตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ ลับเข้า
 มาหนัก ถลว่าพวกเขมรจะไปเข้าด้วยองค์อิมเสียมาก จึงให้พระ
 พรหมบริรักษ์นายทัพนายกอง พาตัวองค์ด้วงลงไปตั้งอยู่ ณ ที่อุดง
 แขวงเมืองประเทเพชร ฝ่ายญวนได้ทราบดังนั้นก็ได้ไปรับเจ้าหญิง
 อีก ๓ คนลงมา ณ เมืองพนมเปญ มอบตราสำหรับแผ่นดินและพระขรรค์
 ให้แก่องค์อิม นักองคมีก็ตั้งขุนนางเต็มตามตำแหน่ง แล้วให้แต่ง
 หนังสือออกเกลี้ยกล่อมราษฎร ก็ไม่มีผู้ใดสามิภักดิ์ ข้างฝ่ายนัก
 องค์ด้วงก็ตั้งขุนนางขึ้นเต็มตำแหน่งบ้าง ในครั้นนั้นขุนนางเขมรมีเต็ม

ตำแหน่งเป็นสองฝ่าย แล้วแบ่งกองทัพออกเที่ยวรักษาคามหัวเมือง
 ทั่วไป ใต้ครอบกับญวนเป็นหลายครั้ง แล้วแบ่งกองไวรอกอีก ๑๑ กอง
 กองละพันคนบ้าง หกร้อยคนบ้าง ห้าร้อยคนบ้าง ให้ชุมนุมชนอยู่ในป่า
 ถ้าญวนมากก็ให้หลบหนี ถ้าเห็นมาน้อยก็เข้าตีฆ่าเสียข้างจับเป็นมาบ้าง
 กองใดได้ญวนมากก็ให้บำเหน็จรางวัลตามสมควร แล้วส่งญวนชะเลย
 ขึ้นมาณกรุงเทพฯ ในระหว่าง ๗ ปี ๘ ปีนั้น ได้ญวนส่งเข้ามามากกว่าสอง
 พันคน ฝ่ายเจ้าหญิงทั้ง ๓ คนนั้นก็มีหนังสือมาถึงองค์ที่ว่าจะขอมา
 อยู่เมืองอุดงด้วย ขอให้แบ่งกองทัพขึ้นไปรับ ญวนได้ทราบเหตุก็งั้น
 ก็ให้รักษากวักขึ้นขึ้นกว่าแต่ก่อน แล้วให้ส่งองค์ที่มลงมาเมืองพนมเปญ
 ปลงเรือนให้อยู่หลังหนึ่งกับเจ้าหญิงทั้ง ๓ คนนั้น ฝ่ายองค์ที่มก็ให้มี
 หนังสือออกไปเกลี้ยกล่อมพระยาเขมรทุกแห่งทุกตำบล ก็ไม่มีผู้ใด
 เข้าเกลี้ยกล่อม แต่คนถือหนังสือไปก็มีไ้กลับมาก ในขณะนั้นยังเกิด
 ความไข้ขึ้นในกองทัพญวนเสียไพล่พลเป็นอันมาก สะเปียงอาหารก็ขัด
 สิ้น เข้าวาดำถึงถึงละห้าบาท เกลี้ยถึงถึงทำสิ่ง เขมรที่ชุกกว้างพอ
 หาสะเปียงอาหารได้ ฝ่ายญวนจะออกไปเที่ยวล่าหาสะเปียงไม่ได้ จึงได้
 พาเจ้าหญิง ๓ คน และองค์ที่มกวาด้อนครอบครัวได้ประมาณสองพันคน
 ลงไปตั้งอยู่ณเมืองโจก ครั้นนั้นแม่ทัพญวนมีความเสียใจนิยาพิช
 ิตาย แม่ทัพคนใหม่ให้ยกลงไปที่เมืองปาสัก เมืองพระตะพัง ได้แล้ว
 ก็ตั้งอยู่ในเมืองโจก ครั้นนั้นเมืองเขมรแบ่งออกเป็นสองฝ่าย ข้างฝ่าย
 ใต้เมืองกรังเกรยกราก เมืองตึกเขมา เมืองประมวนสอ เมืองมัจจุค

เมืองปาสัก เมืองพระตะปung เป็นขององค์อิม เมืองเขมรฝ่ายเหนือเป็น
 ขององค์กวาง ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาทราบว่ากองทัพญวนเลิกลงไป
 แล้ว จึงให้พาองค์กวางยกลงไปตั้งอยู่ณเมืองพนมเปญ ด้วยเป็นทางร่วม
 พังราชกาไรได้โดยรอบทุกทิศ แล้วมีโขนอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เมื่อได้
 ทรงทราบว่าเมืองเขมรซัดด้วยสเบียงอาหารทั้งนั้น จึงโปรดให้พระอนุรักษ
 โยธาคุมเรือลำเลียงสเบียงอาหารออกไปส่งกองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา
 โดยทางทะเล และทรงพระราชดำริว่า เมืองเขมรที่เคยเป็นสัทธา
 แก่องค์กวางแล้ว ถ้ามงคลของซุกเสียได้ อย่าให้ญวนส่งลำเลียงสเบียง
 อาหารกันนัก ตักทางอย่าให้กองทัพญวนมาตั้งในเมืองเขมรได้
 เมืองเขมรก็จะเป็นสัทธาแก่ไทยฝ่ายเดียว จึงได้มีท้องตราไปให้เจ้าพระยา
 บดินทรเดชาดมคลองเสียให้ได้ จะโปรดให้มีกองทัพเรือออกไปตีเมือง
 ประโทมาศถ่วงไว้ให้ญวนพระว้าพระวัง ในครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา
 บัญชีขอมแม่ทัพยกเข้ามา โปรดให้เจ้าพระยาอมราชออกไปเป็นแม่ทัพ
 เจ้าพระยาอมราชและองค์กวางกับพระพรหมบริรักษ์ คุณไพบูลย์หมื่น
 พันแก้วร้อยคน ลงไปตามคลองซุกใหม่ ถึงค่ายณเขาเชิงกระชม
 แล้วทำค่ายกับเข้าประชิดค่ายญวน แล้วให้พันดินขึ้นเป็นข้อมเข้าน
 ใหญ่ขึ้นยิง ได้ตอรบกันอยู่เป็นสามารด ฝ่ายกองทัพเรือโปรดให้เจ้าฟ้า
 กรมขุนนิศเรศรังสรรค์เป็นแม่ทัพ มีนไวยวรรณารตเป็นแม่ทัพหน้าคุม
 กองทัพกรุงเทพ ฯ พระยาอภัยพิพิธคุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออก
 รวมสามทัพเป็นคนห้าพันเศษ และให้คุมสเบียงอาหารไปส่งกองทัพ

เจ้าพระยาบดินทรเดชาทางเมืองกำปอตด้วย กองทัพพระยาอภัยพิพิ
 ไปก่อน ไ้รบกับเรือลาดตระเวนญวน ญวนแตกไป แล้วจึงไ้ยกขึ้น
 ที่เมืองประไทมาค พระยาอภัยพิพิขึ้นทางบก พระยาราชวังสรรค์ขอม
 ปากน้ำ ทพเจ้มนไ้ยวรนารถอยู่ที่ปากน้ำ ทพหลวงตั้งอยู่ณเกาะกระทะ
 กว่า ไ้ก่อรบกับญวนประมาณหกเจ็ดวัน เจ้มนไ้ยวรนารถกลับมาเล่า
 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ปรึกษากันเห็นว่าญวนต่อรบเป้นสามารถ
 เกรงว่าทัพเมืองโจกกระยกมาช่วย ตกลงกันเลิกทัพกลับเข้ามา
 เจ้มนไ้ยวรนารถแะไปตรวจการที่พระราชรินทร ส่งลำเลียงกองทัพทาง
 บกที่เมืองกำปอต เห็นว่าส่งไ้ถึงครึ่งแล้ว จะทิ้งส่งต่อไปก็ไ้ไม่เป้นที่
 ไว้วางใจแก่ญวน จึงไ้เลิกทัพพาเสบียงกลับเข้ามาณกรุงเทพฯ พร้อม
 ด้วยกองทัพหลวง ฝ่ายญวนที่เมืองประไทมาคเห็นว่ากองทัพเรือถอย
 มาแล้ว ก็ยกไพร่พลไปตีค่ายทัพบกที่คลองซุกใหม่ กองทัพไทยเหลือ
 กำลังก็แตก เสียพระยาอภัยสงครามและพระองค์แก้วเชมรกับทั้งนาย
 ทัพนายกองเป้นอันมาก เจ้าพระยามวราชไ้ถุกขึ้น กองทัพแตกขึ้นไป
 เมืองพนมเปญ ครึ่งหนึ่งญวนหาไ้ติดตามไม่ สืบียงอาหารที่เมือง
 พนมเปญขัดสนนัก เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงไ้ รือแก้งและโรงปั่น
 เรือของญวนที่เมืองพนมเปญเสีย แล้วตงค่ายรายกองทัพไว้สี่ค่าย
 แล้วถอยขึ้นมาตั้งเมืองซุกง ให้สร้างเมืองไ้องค์คั้งใหม่ที่ค่ายลคลอง
 พระยาภา และไปรคไ้ไปส่งลำเลียงเสบียงอาหารที่เมืองกพงโสมต่อ
 ไป ฝ่ายฟ้าทะละหะและสมเด็จเจ้าพระยากระลาโหม ซึ่งรับอาสาญวน

อุบายก็หนึ่งเสีย ญวนก็ให้มารบจนตกเค้นอยู่เนืองๆ แล้วภายหลัง
 แจ้งความว่า เจ้าเวียงคานามเที่ยวตรึงคันทิการะจัดการในเมืองเขมรโดย
 ทางใหม่ ไม่ให้เป็นการรบพุ่งกันเสียไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่มีหนังสือ
 ขอกเข้ามา ก็ยังไม่เป็นทีไว้วางพระราชหฤทัย เกรงว่าจะเป็นอุบายของ
 ญวน ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่าเขมรเห็นอ่อนไหวในการรบพุ่ง
 และได้ความลำบากอดอยากมาช้านาน ฝ่ายญวนก็ทำทีท้อ เขามารดา
 และบุตรภรรยา มาล่อของค้ำจวงๆ ก็อยากจะได้พบมารดาและบุตรภรรยา
 ช้างฝ่ายกองทัพญวนและไทยก็ได้ความลำบากมาช้านาน การก็ไม่
 สำเร็จไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ เป็นแต่ผลัดกันไต่กันเสียอยู่ดังนี้ เป็น
 ช่องอันที่สมควรที่จะส่งขงการศึกกันคราวหนึ่งได้ จึงได้มีใบบอกชี้แจง
 เข้ามาตามความที่คิดเห็นนั้น ก็ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
 จัดการไปตามทางซึ่งจะส่งขงการสงคราม ในรัชศกราช ๑๒๐๘ นั้น
 เจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงให้องค์ท้าว มีหนังสือไปขอมารดาและบุตร
 ภรรยาจากญวน ญวนก็ส่งมาให้ตามสัญญาแล้วขอให้ มีศุภอักษรและ
 ส่งบรรณาการขึ้นไปคำนับเมืองญวนสามปีครึ่งหนึ่ง เหมือนเมื่อครั้ง
 องค์สมเด็จพระนารายณ์รามาซึ่งเป็นบิดาขององค์ท้าว และขอให้ส่งครัว
 ญวนแขกขเลย ซึ่งองค์ท้าว จีบส่ง เข้ามาภายหลัง สี่สิบ คนเศษคืน ออกไป
 ครั้นมีใบบอกเข้ามา ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ส่งบรรณา
 การญวน และพระราชทานคน ๔๐ คนเศษนั้นคืนไป องค์ท้าวก็แต่ง
 ศุภอักษรเครื่องบรรณาการขึ้นไปคำนับญวน และส่งคนขเลยคืนได้

แล้วได้รับตราตั้งฝ่ายญวนเป็นเจ้าเขมรอีกหนึ่ง ญวนส่งเจ้าหญิงบุตร
องค์หนึ่งมาให้ ทงสน แล้วก็เลิกทัพไปจากเขตรแดนเขมร ฝ่าย
กองทัพไทยก็จัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อยเป็นใหญ่ในเมืองเขมร เรียบ
ร้อยสำเร็จแล้ว จึงโปรดให้พระยาพิชัยคุมเครื่องยศออกไปเคณฑ์
องค์ทวง เป็นสมเด็จพระศรีวิกรมามาธิบดี เจ้ากรุงกัมพูชา องค์ทวง
ก็แต่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายตามอย่างแต่ก่อน
แล้วก็มาถึง พระเดช พระคุณที่ทรง พระ มหากกรุณาให้ได้เป็นใหญ่ในกรุง
กัมพูชาโดยกำลังกองทัพฝ่ายสยาม จึงได้เพิ่มเครื่องราชบรรณาการ
กระวานชั้นฉิมพลี ๕๐ หาบ แล้วให้องค์ราชาวดีซึ่งเป็นบุตรใหญ่
เข้ามาพร้อมด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา รัชการนาถของพระเดช
พระคุณอยู่ณกรุงเทพ ฯ การศึกกรุงสยามกับญวนก็เป็นอันขาดกัน
แต่กาลนั้นมา ด้วยประการฉะนี้

หนึ่งราชการข้างฝ่ายเมืองหัวพันทั้งหก ซึ่งเจ้าพระยาธรรมมาไ
รับทำขุนในหัวเมืองเหล่านี้ลงมาอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ไว้แต่เมื่อครั้ง
ยกขึ้นไปในจุลศักราช ๑๑๙๕ แล้วและช่วยกลับลงมารักษาตัว ยังมีได้
พาลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทณกรุงเทพ ฯ นั้น ครั้นหายป่วยแล้วก็
โปรดให้กลับขึ้นไปณเมืองหลวงพระบางในจุลศักราช ๑๑๙๗ เมื่อไปถึง
เมืองพิไชยพบท้าวคำอ่อนพาพวกเมืองหัวพันทั้งหกลงมา เจ้าพระยา

ขรรมาเห็นว่าเป็นผู้หยิ่งจึงได้พากลับขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง แล้วปลูก
 ษากันว่า เมืองหัวพันทั้งหกนั้นก็เข้าขอบขันธสีมาขึ้นเมืองเวียงจันทน์
 ครั้นนั้นขุนขบถก็เข้าไปอยู่ในเขตแดนญวน จึงยกเอาเมืองหัวพัน
 ทั้งหกและเมืองพวนไปให้ญวน ญวนจึงได้ครอบงำเอาหัวเมืองเหล่านั้นไว้
 ครั้นจะแต่งกองทัพให้ไปปราบปราม ก็เห็นว่าเขมแต่บ้านเล็กเมืองน้อย
 กลัวว่าจะแตกกันเข้าป่าไป จึงให้เพี้ยศรีธรรมราชาพาพวกหัวพันทั้งหก
 ที่ลงมานั้นกลับขึ้นไปบอกเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ลงมา เพี้ยศรีธรรมราชา
 ก็ไปพาเจ้าเมืองเชียง ปลัดหัวเมือง ปลัดเมืองซ่งอน ท้าวพลเมือง
 ข้าเหนือ ท้าวเพี้ยมซอ ลงมาหาเจ้าพระยาขรรมา ภายหลังท้าวเพี้ย
 เมืองจำไท เมืองโสย เมืองเชียงค้อ ก็ลงมาอีก ๓ เมือง เจ้าพระยา
 ขรรมาจึงพาตัวเจ้าเมืองท้าวเพี้ยทั้งหกเมือง ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระ
 บาท ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาแล้วก็ไปรทเกล้าฯ ให้กลับขึ้นไปทำราชการขึ้น
 เมืองหลวงพระบางต่อไป เมืองหัวพันทั้งหกก็คงเป็นเข้าขอบขันธสีมาตั้ง
 แต่ก่อนฯ และตามเมืองลาวตามเชิงเขาประทัต ซึ่งพระมหาเทพ
 ขึ้นไปกวาดต้อนครอบครัวลงมาแต่ก่อนนั้น ครั้นในจุลศักราช ๑๒๐๗
 เจ้าอุปราชเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งลงมาอยู่กรุงเทพฯ รัชสาจะไปปราบ
 ปราม จึงไปรทให้พระมหาสงครามเป็นแม่ทัพ ขึ้นไปรวบรวมกองทัพ
 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกสี่ทัพเป็นคนหมื่นเศษ แยกเป็นสี่ทางไปตีเมือง

วัง เมืองตะโปน เมืองพิน เมืองนอง เมืองเชียงร่ม เมืองผาบัง
 พลเมืองเหล่านี้ต่างแตกหนีเข้าป่าไปสิ้น แต่งให้ออกเที่ยวกวาดครอบครัว
 ก็ถูกขึ้นและหน้าไม้ล้มตายมาก จับได้บ้างเกลี้ยกล่อมได้บ้าง เป็นคน
 ครว้พริ้วยเค็ย ช้างยี่สิบช้าง รุกเผาบ้านเรือนเสีย แล้วมีใบขอก
 ลงมา โปรดให้มีตราตบขึ้นไปให้กองทัพตั้งอยู่คอยกวาดต้อนผู้คนอย่า
 ให้ตั้งเป็นบ้านเมืองเป็นทางสเบียงของญวนไว้ ภายหลังนายทัพนายกอง
 พากันกลับลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ได้ครอบครัวมาใหม่เป็นจำนวน
 คน เมืองวัง ๘๕๒ คน เมืองตะโปน ๕๗๕ คน เมืองนอง ๑๐๓ คน
 เมืองพิน ๑๒๒ คน เมืองคำมวน ๘๐๖ คน รวม ๒๔๕๘ คน โปรด
 ให้ถามกันว่าระสมัคตั้งอยู่ตำบลใดก็ให้ตั้งตามใจสมัคร ราชวงศ์เมืองวัง
 สมัคตั้งอยู่บ้านกุนินารายณ์ ชนเมืองกาฬสินธุ์ ท้าวโรงกลางเมืองวังสมัค
 อยู่บ้านประชาวพังงาขึ้นเมืองสกลนคร ท้าวลำควนเจ้าเมืองคำเกิดสมัค
 อยู่บ้านซอนยางขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ อุปฮาด ราชวงศ์เมืองคำมวนสมัคอยู่
 บ้านแซงบาดาลขึ้นเมืองกาฬสินธุ์ ท้าวเพี้ยเมืองสูงสมัคอยู่บ้านกุดมูล
 ขึ้นเมืองสกลนคร ท้าวสาขานายครว้เมืองวังซึ่งอยู่บ้านบงหวายท่าทุกคน
 กับเจ้าเมืองเชียงร่ม อุปฮาด ราชวงศ์ ขอตั้งอยู่บ้านห้วยสีเสบัวแขวง
 เมืองนครพนม พระไชยเชษฐาเจ้าเมืองตะโปนและครอบครัวขุนบ้อง
 พลชั้นี่ ขอตั้งอยู่เมืองเขมราฐ บวรคาตำบลที่ครว้ไปอยู่นี้ โปรด

ให้ยกขึ้นเป็นเมือง ตั้งเจ้าเมืองอุปฮาดราชวงศ์ราชบุตรท้าวเพี้ยกรมการ
ตามตำแหน่ง^(๑) แล้วโปรดให้ตั้งท่านไว้ปากน้ำโขงตะวันออกคอยลาด
ตระเวนถึงกัน คอยฟังเหตุการณ์ จะได้รู้รับฉนวนให้ทันทั่วทั้ง ให้เมือง
นครพนมตั้งท่านที่นายขี้แขวงเมืองนครพนมต่อแดนเมืองมหาไชย
ตำบล ๑ ให้ท่านบุรีทองฮาทมาตั้งท่านที่เขตรแดนเมืองแซกตำบล ๑
ตั้งท่านที่นายโพแดนเมืองวังตำบล ๑ ให้เมืองเชียงรุ่งตั้งท่านที่แดนเมือง

(๑) พวกชาวเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นมา เป็นชาวเมืองทางฝั่ง
ตะวันออกทั้งนั้น อพยพหลบหนีไปอยู่ทางชายแดนฉนวน ในครั้งกองทัพ
กรุงธนบุรีไปตีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ ก็ใช้เวลาล่วงมาได้ ๕ ปี
คนที่ตั้งหนีกลับมาเป็นเพียงชนบทหรือหลานพวกที่อพยพไปโดยมาก เมื่อ
กลับมาถึงถิ่นเดิม จึงมักสมัครตั้งอยู่บ้านเมืองเดิมของบุรพการี พวก
ชาวเมืองที่รู้เรื่องยังบอกได้ว่าชนเดิมบุรพการีของตนอยู่เมืองไหน ก็
เช่นพวกชาวเมืองท่าอุเทนเล่าว่าบุรพการีเป็นชาวเมืองไชยบุรี แต่เมื่อ
กลับเข้ามาครั้งนั้น ที่เมืองไชยบุรีมีพวกอื่นไปตั้งภูมิลำเนาเสียแล้ว
จึงเลิกลี้หนีไปตั้งอยู่ท่าอุเทน ทั้งนี้ เมื่อตั้งคนกลับมาครั้งนั้น
แล้ว พวกที่กลับมาได้เป็นเจ้าเมืองกรมการ ก็พากันแต่งคนไป
เกลี้ยกล่อมพรรคพวกที่ยังเหลืออยู่ตามมา ก็โปรดให้จัดตั้งบ้านเมือง
ให้เรียบร้อย จึงปรากฏการตั้งเมืองใหม่ในที่ซึ่งที่มณฑลอุดรและอีสาน
เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ มากมายหลายเมือง ด้วยเหตุนี้กล่าวมา

เชียงรุ่มคำบล ๑ ให้เมืองท่าซอนยางเมืองแขวงยาคาล ทั้งท่านบ้าน
นาหินแขวงเมืองคำเกิดคำมวนคำบล ๑ เมืองภูจินารายน์ทั้งท่านบ้าน
นาใต้เมืองวังคำบล ๑ เมืองสกลนครทั้งท่านเมืองมหาไชยคำบล ๑
ทางน้ำข้ามต่อแดนเมืองกวางเบือนคำบล ๑ ราชการทางเมืองลาวเซิงเขา
ประทักษิสงขเรียบร้อยไม่มีเหตุการณ์อันใด

ฝ่ายราชการทางเมืองพม่าในรัชกาลที่ ๓ นั้นแต่เมื่อจุลศักราช ๑๘๖๖
โปรดให้เจ้าพระยามหาโยธา พระยาสุรเสนา พระยาพิพัฒน์โกษา ยก
กองทัพออกไปทางพระเจดีย์สามองค์ พระยาชุมพรยกกองทัพเรือไป
ทางเมืองระนอง ทั้งชักทัพพระราชการซึ่งอังกฤษรบกับพม่า ทั้งอยู่ใน
เมืองซึ่งอังกฤษได้ หาดได้ทำการรบพุ่งไม่ ครั้นอังกฤษได้เมืองมรวิก
เมืองทวาย และเมืองมอดเมนแล้ว ก็เป็นอันตัดทางที่พม่าจะมาย้าย
พระราชาณาเขตรทางเมืองราชบุรีไป ทั้งพม่าชักข้อด้วยอังกฤษ ก็มี
อาชวาทจะมารบกวนในพระราชาณาเขตร เป็นการสงขเรียบร้อยตลอดมา
จนถึงจุลศักราช ๑๒๑๐ ปีวอกสัมฤทธิศก เมืองเชียงรุ่งเกิดเหตุวิวาท
กันในบ้านเมือง หม่อมมหาไชยหนีเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองหลวงภูคา
ซึ่งเป็นเมืองขึ้นนครเมืองน่าน ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๑ ปีระกาเอกศก มหา
อุปราชากับนางขิ่นแก้วถึงมาอาศัยอยู่ในเมืองหลวงพระบาง จึงโปรด
ให้หาตัวลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทณกรุงเทพ ฯ มหาอุปราชลงมา
ตามรับสั่ง แต่มหาไชยหนีหนีกลับไปเมืองเชียงรุ่ง เมืองน่านกันไว้
แต่ครอบครวั จึงทรงพระราชดำริว่าพม่าอ่อนกำลังลงแล้ว ควรจะ

ที่เมืองเชียงตุงมาไว้ในพระราชอาณาเขต จึงโปรดให้มีกองทราซขึ้น
 ไปให้กองทัพลาวพุงดำยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่คำพันคน เมืองนคร
 ลำปางสี่พันคน เมืองนครลำพูนพันห้าร้อยคน ยกขึ้นทางเมืองเชียงราย
 สี่กอง ทางเมืองสากแปกกอง กองทัพทางเมืองสากที่ไค้เมืองไ้
 เมืองปางชวาน เมืองปางไร่ ทำอ เมืองแะ เมืองมาง เมืองบู
 เมืองเล็น เมืองเพียง ได้แล้วเข้าที่เมืองเชียงตุง มหาชนานเจ้าเมือง
 เชียงตุงออกมาตั้งกองทัพรักษาเมือง กองทัพลาวที่ทัพมหาชนานแตก
 หันเข้าเมือง กองทัพน้อยมหาพรหมที่ทัพพระเมืองทก พระเมืองทก
 ตายในที่รบ แล้วทิ้งเมืองอยู่ที่เมืองเชียงตุง เพราะคนน้อยยังระหัด
 เขาเมืองมิไ้ ฝ่ายกองทัพทางเมืองเชียงราย ที่เมืองพยาก เมืองเล็น
 แล้วไปเกลี้ยกล่อมเมืองของไ้ เจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่ตั้งทัพอยู่
 เสียที่เมืองของไ้ไม่ยกขึ้นไปช่วย กองทัพทางเมืองสากขัดด้วยเสบียง
 อาหารก็ต้องเลิกทัพกลับลงมา ครั้นนี้ทรงพระประชวรเสวยยังหาไ้คิ
 ราชการทำอะไรไ้

ในราชการข้างฝ่ายหัวเมืองแควมลาอยู่นั้น เมื่อจุลศักราช ๑๑๙๒
 ทนภูคินซึ่งเมืองนครศรีธรรมราชเรียกว่าทนภูคิน อันเป็นหลานเจ้า
 พระยาไทรบุรี ซึ่งหนีไปอยู่ที่เกาะหมาก ฝ่ายอังกฤษรับไ้ว่าจะมี
 ให้มารบวงเมืองไทรบุรีและเมืองแวกในพระราชอาณาเขตแต่ก่อนนั้น
 ยกเข้ามาที่เมืองไทรบุรีไ้ เจ้าพระยาบวรศรีธรรมราชทราบแล้ว จึงให้
 พระสุนทรไปเกณฑ์ทัพหัวเมืองแวก พวกหัวเมืองแวกพากันเพิกเฉย

เสีย พระสุรินทรจึงให้จับสี่ตัวนกกรมการมาเขียนตีและลงเอาเงิน พวกหัวเมืองแซกทั้งปวงก็พากันเป็นขบถขึ้นทุกเมือง เมื่อไท่ทรงทราบจึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพ พระยาณรงค์ฤทธิโยธาของ ๑ พระยาราชวังสรรค์ของ ๑ พระยาเพชรบุรีของ ๑ ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังยกกองทัพใหญ่ออกไปในจุลศักราช ๑๑๙๔ ปีมะโรงจัตวาศึก เมื่อกองทัพเจ้าพระยาพระคลังไปถึงนั้น เจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่ไต่เมืองไทรบุรีเสียก่อนแล้ว ทนทนต่อรบเป็นสามารด ล้อมเมืองอยู่ช้านาน ครั้นเห็นจะต้านทานมิได้แล้วก็แทงตัวตายเสียในเมือง เจ้าพระยานครจัดการเมืองไทรเรียบร้อยแล้วก็ยกกลับมา ปกษาก้วยเจ้าพระยาพระคลัง จึงให้พระยาราชวังสรรค์ยกทัพเรือลงไปยังปากคลองบางน้ำจืดที่เป็นลำน้ำเมืองตานีไว้ แล้วเจ้าพระยาพระคลังและเจ้าพระยานครยกไปทางบกพลสามหมื่น พระยาทานีไม่ต่อรบหนีลงไปเมืองกลันตัน กองทัพไทยเข้าตั้งอยู่ในเมืองตานี ก็กระยกไปตีเมืองกลันตัน ก้วยเมืองกลันตันก็ให้ทัพบกทัพเรือมาช่วยเมืองตานี และรับพระยาทานีซึ่งหนีลงไปไว้ในเมืองกลันตันก้วย ฝ่ายพระยาถันตันถัวกองทัพจะย้ายบ้านเมือง จึงแต่งหนังสือขึ้นมาขอหน้อมยอมเสียเงินค่าเสบียงอาหารสามหมื่นเหรียญ และเสียให้นายทัพนายกองอีกสองหมื่นเหรียญ แล้วส่งตัวพระยาทานีมาให้กองทัพไทย ฝ่ายเมืองตรังกานูก็ให้ให้กองทัพมาช่วยเมืองตานี แต่ครั้นจะแต่งกองทัพลงไปก็กลัวว่าจะหนีเข้าเขตรแดนอังกฤษไปเสีย จึงแต่งข้าหลวงไปเกลี้ยกล่อม พระยาตรังกานูก็ยินยอมสามัคคี

จึงมีท้องตราไปตั้งให้ตนกูมาน้องชายซึ่งวิวาทกันหนีไปอยู่เมืองลิดาเป็น
 พระยาตรังภานุ ฝ่ายพระยาสาวย พระยาระแงร เข้าหากองทัพ พระยา
 ยะลาหนีไปจับตัวได้ พระยาหนອງจิกตาย พระยายีริงเป็นไทยหาได้
 เป็นชนบดด้วยไม้ และเจ้าเมืองแขกซึ่งเข้ามายอมสามัคคีโดยดี ก็ได้
 ไปรคให้คงเป็นเมืองอยู่ดังเก่า ที่ต่อสู้และหลบหนีก็ได้พาตัวเข้ามา
 ไว้ณกรุงเทพฯ เลิกกองทัพกลับเข้ามา ภายหลังสุดท่านหมักเสาะ
 เมืองลิดาและเมืองเรียว ซึ่งเป็นญาติกับพระยาตรังภานุ รับตนกูมา
 ไว้ ณ มีหนังสือเข้ามาถวายขอบพระเดชพระคุณ ที่ได้ไปรคตั้ง
 ให้ตนกูมาเป็นพระยาตรังภานุ ด้วยแต่แรกได้ก็กระยกมาตีเมือง
 ตรังภานุแล้ว แต่หากเกรงพระเดชานุภาพว่าเป็นเมืองชอบขึ้นสืบมาอยู่
 ครั้นนี้ก็เป็นอันได้ช่วยตนกูมาสมตามปรารถนา ครั้นในจุลศักราช ๑๒๐๐
 ปีจอสัมฤทธิ์ศึก ตนกูมະสะระหลานตนกูประแงรวันเจ้าพระยาไทรบุรีคย
 คิกกัณกับตนกูหมักอะเกีย เป็นสลัดที่เรืออยู่ในท่าขงทะเล ยกเข้ามา
 ตีเมืองตรังได้ ให้หัวน้องอยู่รักษา แล้วยกมาตีเมืองไทรบุรี พระภักดี
 ขริวัณ ซึ่งเป้นพระยาไทรกับพระเสนาหุชิตเห็นว่า ไพร่พลเป็นแขก
 เหลือกำลังที่จะต่อสู้ จึงหนีเข้ามาณเมืองพัทลุง ในขณะนั้นเจ้าพระยา
 นครศรีธรรมราชอยู่กรุงเทพ ฯ จึงไปรคให้รีบกลับออกไป เจ้าพระยา
 นครศรีธรรมราช จักให้ พระยาไทรบุรี กับ พระเสนาหุชิต พระวิจิตสรไกร
 ไปตีเมืองไทรบุรี แล้วไปรคให้พระยาไชยาคุมคนเมืองไชยาพัน
 หนึ่งออกไปช่วยรักษาเมืองพังงา แล้วไปรคให้เจ้าพระยายมราช

พระยาศรีพิพัฒน์ยกทัพใหญ่ตามออกไปภายหลัง พอพระยาไทรบุรีตีเมือง
 ไทรไถ้ กองทัพกรุงเทพฯ ออกไปตั้งอยู่ณเมืองสงขลา พระยาภักดี
 มีหนังสือมาว่าวิวาทกันกับตนกูประสา พระยาบาโงย ท่วนหลวงมหมัก
 กับพวกบุตรตนกูมุคา ตั้งล้อมพระยาภักดีไว้ทั้งสี่พวก พระยาภักดี
 ได้ยกออกไปรบสองครั้งเสียทีมา ขอให้กองทัพลงไปช่วยโดยเร็ว พระยา
 ศรีพิพัฒน์จึงให้หลวงสรเสนีคุมไพร่ ๘๐ คน ลงเรือแกล้วกลางสมุทรไป
 โดยทางทะเล ให้พระยาเพชรบุรีคุมคนพันหนึ่ง ไปตั้งอยู่ที่เมืองสาย
 ต่อแดนเมืองภักดีนั้น พระยาบาโงยตกใจหนีไปตั้งอยู่ณแขวงเมือง
 ตรังกาน หลวงสรเสนีให้ไปหาตัวพระยาตรังกานและตนกูประสา ขึ้นมา
 หาพระยาศรีพิพัฒน์ที่เมืองสงขลา ก็ต่างคนต่างไม่มาด้วยกันทั้งสองฝ่าย
 พระยาศรีพิพัฒน์จึงให้ พระยาไชยาเอาเรือรบลงไปที่ทอดอยู่ในกลางน้ำหน้า
 เมืองภักดีนั้น บังคับให้ รือค่ายทั้งสองฝ่าย ตนกูประสาและพระยาภักดี
 ก็ยอม แล้วพระยาไชยาก็พาตัวพระยาภักดีและตนกูประสาขึ้นมาหา
 พระยาศรีพิพัฒน์ฯ ให้ทำสัตย์สัญญาว่าจะไม่รบพุ่งต่อกันสืบไป ต่างก็
 ย่อมทำสัตย์สาบานทั้งสองฝ่าย เจ้าพระยาบวรราชพระยาศรีพิพัฒน์ยก
 ออกไปจัดการเมืองไทรบุรี เห็นว่าจะให้ไทยครองเมืองต่อไปก็ระงับ
 ไว้ไม่ได้ ค่ายไพร่พลเมืองเปนแขก จึงได้มอบเมืองไทรบุรีให้แก่
 ตนกูอะหุ่มซึ่งเป็นญาติห่าง ๆ ของเจ้าพระยาไทรบุรีอยู่รักษา แล้วให้
 ตนกูอะหุ่มเป็นผู้ช่วยราชการ แล้วยกที่สถุลในแขวงเมืองไทรบุรีขึ้น

เป็นเมือง ให้ตนภูมิกอาเก็บเป็นเจ้าเมือง ยกที่ปลัดในแขวงเมือง
 ไทรบุรีขึ้นเป็นเมือง ให้วันเสกตระเซนเป็นที่เจ้าเมือง เมืองไทรบุรีก็
 แยกออกเป็นสามเมืองแต่นั้นมา ครั้นในจุลศักราช ๑๒๐๓ ปีฉลูตรีศก
 เจ้าพระยาไทรบุรีซึ่งอยู่เมืองมลกา ทราบความว่าไทยมอบเมืองไทรให้
 ตนกูอะหนุมอยู่รักษาก็มีความยินดี จึงมีหนังสือให้ตนกูอัปคุลาเข้ามา
 ขอพระราชทานเมืองคืน จึงโปรดตั้งให้บุตรเจ้าพระยาไทรบุรีเป็นพระยา
 ไทรบุรี แต่ขอแบ่งที่กระบังปาส์ในแขวงเมืองไทร ยกขึ้นเป็นเมืองให้
 ตนกูอะหนุมไปเป็นเจ้าเมือง เจ้าพระยาไทรก็ยอม การในหัวเมืองแขกก็
 เรียบร้อยแต่นั้นมา

ฝ่ายการหยุกหยิกในพระนครเกิดขึ้น ได้โปรดให้ข้าราชการไป
 ปรายปรามราษฎรไปหลายครั้ง ทั้งแต่จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก
 ที่เมืองจันทบุรีพวกจีนแต่ จิวเข้ากันเป็นพวกเหี้ยประมาณเจ็ดร้อยแปดร้อย
 คน ครั้นทำการทวงกระจากที่บ้านหนองปรือ พวกจีนแต่ จิวไม่ชอบกับ
 พวกจีนชกเกียน คุ่มพวกเข้าตีตลาดบางกระจะแล้ว ไปล้อมบ้านพระยา
 สุนทรเศรษฐี ๆ คุ่มพวกจีนชกเกียนออกต่อสู้ พระยาจันทบุรีได้กรมการ
 ออกยับ ไล่ตัวหัวหน้าและพระยาปลัดเมืองจันทบุรีซึ่งหนี ส่งเข้ามาลง
 พระราชอาญาตามโทษานุโทษ ครึ่งหนึ่งในจุลศักราช ๑๒๐๔ ปีชวด
 จัตวาศก ที่เมืองนครไชยศรีเมืองสมุทรสาคร เกิดจีนตัวเหี้ยขึ้นอีก
 สามพวก มีพวกฟ้องเข้าด้วยพวกละพันคนเศษ โปรดให้หัวหน้านั้น
 พระตำรวจออกไปจับพร้อมด้วยพระสมุหวิธานชลวงเทพภักดี ไล่ตัว

หัวหน้าเข้ามาลงพระราชอาญาณกรุงเทพ ฯ แต่พวกซึ่งเข้าทวี้เหี้ย ซึ่ง
 ยังเหลืออยู่คุมกันเป็นโจรผู้ร้าย เข้าตีปล้นบ้านเรือนทั่วไป ไปรคให้
 ข้าราชการปรามเป็นการใหญ่จนสงบเรียบร้อย อีกครั้งหนึ่งใน
 รุศคักราช ๑๒๐๗ ปีมะเส็งสัปดาห์ พวกจีนตามหัวเมืองชายทะเลฝ่าย
 ตะวันตกทั้งแต่เมืองปราณลงไปจนถึงเมืองหลังสวน คุมกันเป็นทวี้เหี้ยแล้ว
 ลงเป็นสลักตีเรือลูกค้า จนเรือค้าขายไปมาตามฝั่งทะเลตะวันตกไม่ได้
 ก็ไปรคให้ กรมพระตำรวจออกไปชำระใต้ตัวคนร้ายเข้ามาลงโทษเป็นอัน
 มาก การสงบเรียบร้อยมา ถึงรุศคักราช ๑๒๐๘ ปีมะแมนพศก ใน
 ระหว่างนั้นเป็นเวลาไปรคให้ จับฝิ่นเถื่อน จีนเขี้ยวมีความเจ็บแค้นด้วย
 พระยามหาเทพ จึงประชุมพวกพ้องคุมกันเป็นทวี้เหี้ย ตั้งอยู่ตำบล
 ลักกรก แขวงเมืองสมุทรสาคร จึงหนีทัพเสนาออกไปจับฝิ่นเถื่อน จีนเขี้ยว
 ก็ต่อสู้ทัพเสนากลับเข้ามา จึงไปรคให้พระยามหาเทพกับพระยา
 สวัสดิการออกไปจับ พวกจีนต่อสู้ยิ่งต้องพระยามหาเทพตาย จึงไปรค
 ให้เกณฑ์กองทัพให้เจ้าพระยาพระคลังและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
 ออกไปปราบปราม จับได้หัวหน้าเข้ามาลงโทษ ให้ขณะนั้นฝ่ายข้าง
 เมืองฉะเชิงเทรา พวกจีนทวี้เหี้ยก็คุมกันเข้าต่งเลียงไทร แล้วคุมพวก
 เทียวปล้นโรงหีบฆ่าเจ้าของตาย พระยาวิเศษฤๅไชยคุมคนไปจับ พวกจีน
 ต่อสู้ฆ่าพระยาวิเศษฤๅไชยตาย พวกจีนก็เข้าต่งมั่นอยู่ในกำแพงเมือง
 ฉะเชิงเทรา จึงไปรคให้ทำกองทัพที่ออกไปปราบปรามทวี้เหี้ยทางเมือง
 สมุทรสาครกลับเข้ามา แล้วให้ยกออกไปเมืองฉะเชิงเทรา จับได้จีน

หัวหน้า และฆ่าจีนตายเสียครึ่งนั้นเป็นอันมาก แต่จีนนั้นก็สงขเรียบร้อย
ไม่มีเหตุการณ์ตลอดครึ่งสมัย

ส่วนทางพระราชไมตรีซึ่งได้มีแก่นานาประเทศในรัชกาลที่ ๓ บ้าง
นั้น คือเมื่อแรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้มิกกองทัพออกไป
ตั้งซีกทัพในเวลาพระมารบกับอังกฤษ แต่ให้ชาวปรากฏว่าจะยกไปช่วย
อังกฤษ ในครั้งนั้นฝ่ายอังกฤษมีความประสงค์จะใคร่เดินทางไมตรีกับ
กรุงสยามให้สนิทขึ้น จะได้ขอทำหนังสือสัญญาทางค้าขาย จึงยอม
รับให้กองทัพฝ่ายสยามเป็นอันได้ไปช่วยอังกฤษในการรบพระม่า จึงได้
ลงชื่อหนังสือสัญญาเลิกการรบ กล่าวถึงกรุงสยามมิให้พระม่ามารบ
กวนด้วย แล้วอีสต์อินเดียกับปนี มีหลอดแอมเคิสต์เป็นคอเวอนเนอ
ออฟเบงกอลในขณะนั้น มีอักษรสาส์นเข้ามาขอพระเดชพระคุณ และ
ฝากปนีมาเตรียมกระสุนห้านึ่งสองบอกกับกระบอกสองแฉ่น เข้ามาถวาย
ครั้นในจุลศักราช ๑๑๘๗ จึงแต่งให้กัปตันเฮนรีเบอนีเข้ามาขอทำหนังสือ
สัญญา ก็ไม่โปรดจะให้ทำ แต่พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี
มีกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นต้น กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า
อังกฤษมีเขตต์แดนใกล้ซีกเข้ามา ถ้ามีผ่อนตามให้บ้าง จะเกิดเป็น
เสียณศัตรูขึ้น จึงโปรดให้กรมหมื่นสุนทรวิชัย ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการ
เป็นประธานในการทำหนังสือสัญญา ได้ตกลงกันเป็นสัญญาว่าด้วย
ทางพระราชไมตรี และว่าด้วยกาบเมืองไทรบุรี ซึ่งอังกฤษรับจะมีให้
พระยาไทรบุรีเข้ามารบกวณในพระราชอาณาเขตต์ และจะกำหนดยกเขตต์

แทนเป็นต้น รวม ๑๔ ข้อ ว่าด้วยการซึ่งจะมีเรือไปมาค้าขายอีก ๖ ข้อ
รวมเป็น ๒๐ ข้อ หนังสือสัญญาฉบับนี้ประทับตราเสนาบดีทั้งหกตำแหน่ง
ลงวัน ๓^๑๗ ค่ำ ปีมะโรงชก รุศคักราช ๑๑๘๘ แล้วก็ประทับเซ็นริเบอณี
ของควิพม่าว่ามีญทวายซึ่งเจ้าพระยามหาโยธาและพระยาชุมพรกวาดเข้า
มาเมื่อครั้งออกไปจัดทัพ ไปรคพระราชทานคืนให้เป็นสัมโนครวั ๕๘๕
คน ที่ค้างอยู่เมืองชุมพรก็ไปรคให้พระยาไกรโกษาออกไปชำระคืนให้
ที่เมืองมะริด ก็ประทับเซ็นริเบอณีเข้ามาครั้งนั้นได้เข้าทูลของขลุ่ยพระบาท
ตามอย่างแขกเมืองใหญ่ ครั้นเมื่อรุศคักราช ๑๑๘๓ อังกฤษให้มา
ขอ ทำหนังสือสัญญา ด้วยเรื่องเขตแดนไปรวินศ์เวลลิสส์ กับเมืองไทรบุรี
ไปรคให้เจ้าพระยาหนครศรีธรรมราชลงชื่อทำหนังสือสัญญากับโรเบคคิก
เบ็คซันเจ้าเมืองสเตรตเซ็คเตอแลมันท์ กับเยมสโลซึ่งเป็นผู้ช่วย
ราชการและเป็นล่าม หนังสือสัญญาฉบับนั้นลงวัน ๔^{๑๑}๑๑ ค่ำ ปีมะ
ทรศักรุศคักราช ๑๑๘๓ ครั้นรุศคักราช ๑๑๘๔ ปีมะโรงจัตวาชก
เอ็ดมันท์ โรเบคคิกอยู่ในทิศเทศอเมริกา เข้ามาขอทำหนังสือสัญญา
ทางพระราชไมตรีและการค้าขาย ก็ไปรคให้ทำหนังสือสัญญาเป็น
ความ ๒๐ ข้อ คล้ายกันกับหนังสือสัญญากับกันเซนต์ริเบอณี ได้ลงชื่อ
หนังสือสัญญาวัน ๔^{๑๕}๕ ค่ำ ปีมะโรงจัตวาชก รุศคักราช ๑๑๘๔ เอ็ด
มันท์ โรเบคคิกได้เข้าเป็นแขกเมืองใหญ่เหมือนครั้งกันเซนต์ริเบอณี ครั้น

จุลศักราช ๑๒๐๐ ปีจอสัมฤทธิศก อีสต์อินเทียบกับปีให้มัสเตอร์ิกซ์นั้น
 หนังสือเข้ามาทางบกถึงเมืองกาญจนบุรี จะพาช้างและไพร่เข้ามาทาง
 เมืองนครไชยศรี พระยานครไชยศรีห้ามมิให้เข้ามา ได้โต้ตอบกัน
 เปนอันมาก จึงไต่ถามมาโดยทางเรือ ครั้นนั้นพระยานครไชยศรีมีความ
 ชอบเปนอันมาก เมื่อมัสเตอร์ิกซ์เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ว่าด้วยความ
 สองข้อ ข้อหนึ่งจะขอซื้อช้างม้าโคกระบือออกไปเมืองพม่า ข้อหนึ่งว่า
 ไก่ขึ้นไปจักซื้อช้างม้าโคกระบือที่เมืองเชียงใหม่ ลาวรับเงินไว้แล้ว
 ไม่ได้ช้าง ในข้อนี้เจ้าพระยาพระคลังทอบไม่ยอมให้ซื้อ แต่ข้อหลังนั้น
 ให้มีศุภอักษรให้ข้าหลวงเชิญขึ้นไปยังเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนคร
 ลำปาง เมืองนครลำพูน ให้ชำระเงินคืนให้ฝ่ายอังกฤษ มัสเตอร์ิกซ์
 ก็ได้เข้าเฝ้าเป็นการใหญ่เหมือนราชทูต ครั้นในเดือนห้า จุล
 ศักราช ๑๒๑๒ โยเซฟบาลดะสเทียเป็นราชทูตอยู่ในทิศเทกซัสอเมริกาเข้า
 มาขอแก้หนังสือสัญญา ซึ่งได้ทำไว้แต่ในจุลศักราช ๑๑๙๔ ซึ่งเป็นข้อ
 สำคัญนั้นจะขอลดภาษีค่าปากเรือ แต่เมื่อโยเซฟบาลดะสเทียได้พบพระยา
 ศรีพิพัฒน์ซึ่งไปรทให้รับทูตแทนเจ้าพระยาพระคลังเกิดดุดันเถียงเถียงกัน
 ด้วยเรื่องจะถวายอักษรสาสน์ต่อพระหัตถ์ ฝ่ายไทยไม่ยอมการก็เป็น
 อันเลิกไป ไม่ได้ทำหนังสือสัญญา ครั้นในเดือน ๑๐ ปีเดียวกัน
 ฝ่ายอังกฤษ ก็ได้เซอ.ยม สบรุค เข้ามาขอแก้หนังสือสัญญา ด้วยความ
 ปรารถนาอันคล้ายคลึง ครั้นนั้นไปรทให้พระยาศรีสุริยวงศ์จ้างวาง
 มหากเล็กรับทูตแทนเจ้าพระยาพระคลัง ให้ทราบพระกระแสว่าจะไม่

ไปรคให้แก้หนังสือสัญญาเป็นแน่แล้ว เมื่อเรจาการกันไปได้ไม่ได้
สำเร็จทั้งประสงค์ ราชทูตก็มีใ้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งสองคราว
การซึ่งราชทูตมาทั้งสองครั้งนี้ ทางพระราชไมตรีเป็นที่มีว่หมองร้าว
รานอยู่มาก ก็พอสันวิธกาล

ส่วนการข้อกันพระนคร ตั้งแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
ก็ไปรคให้เจ้าพระยาพระคลังลงไปทำข้อมที่เมืองสมุทรปราการ ซึ่งได้
ทรงเป็นแม่กองทำยังมีสืบเรื่งที่เดิมนั้น ให้การนั้นแล้วเสร็จทุกสถาน
แล้วจึงไปรคให้ ชักเลฆฝ้ายไฟร่หลวงและสมกำลัง บรรดาที่บ้านอยู่
เมืองสมุทรปราการมาสังกัดเป็นทหารขึ้นใหญ่ไว้ สำหรับรักษาศ้อม ทรงตั้ง
จางวาง ปลัดจางวาง เจ้ากรม ปลัดกรม เป็นฝ่ายซ้ายฝ่ายขวา
ตำแหน่งใหม่ ให้อยู่ประจำรักษาราชการเป็นกวดขัน หนึ่งเมื่อขบถ
เวียงจันทน์ ไปรคให้หากองทัพที่ขึ้นทางเมืองปราจีนบุรีถ้ดลยลงมารักษา
เมืองสมุทรปราการสามทัพนั้น กองทัพได้จัดการทำข้อมเมืองสมุทร
ปราการฝ่ายตะวันออก ให้ชักขี้กาทังแต่ข้อมประโคนไชยทูลออกขึ้นมาถึง
ฉางพริกไทย ให้ก่อใบเสมาวางขึ้นทุกช่อง ที่บางจะเกรงให้ทำข้อมขึ้นอีก
ข้อม๑ ข้อม๒ ข้อม๓ ทัพเรือ ตามหน้าข้อมฝ่เสื้อสมุทรนั้นให้ปักคันตาลหลาย ๆ
คันเป็นหย่อม ๆ รัศถ้วยปลอกเหล็กใหญ่ ไว้ช่องแต่ละเพาะเรือเดินกัน
ทางน้ำแล้ว ให้เอาคันตาลปักเป็นเสาตระพานตั้งแต่ข้อมเข้ามาถึงฝั่ง
ทอดตระพานให้เดินไ้โดยสะดวก แล้วให้ตั้งทางบกเป็นทางตรงขึ้นมาถึง
กรุงเทพฯ ให้ ทำตระพานข้ามคลองปักเสาด้วยคันตาลสำหรับระไ้เดิน

ข้าราชการและส่งไพร่พลอุทิศให้โดยเร็วทั้งสองฟากน้ำ แล้วให้ถม
 ดินเป็นเกาะเหนือข้ามแม่น้ำสมุทร แล้วให้ก่อพระเจดีย์สถานในที่นั้น
 มีศาลารายสี่หลัง แล้วโปรดให้เก็บไพร่พลวงฝัฟายและสมกำลัง เป็น
 ทหารขึ้นเพิ่มเติมขึ้นอีก ที่เมืองสมุทรสาครโปรดให้พระยาไชยภูมิ
 เสรฐไชย ออกไปทำข้อมที่ทางร่วมริมปากคลองมหาไชยข้าม ๑ พระ
 ราชทานชื่อข้ามวิเชียรไชยภูมิ ให้ชักมอญของเจ้าพระยามหาโยธาซึ่งไป
 ทำมาหากินในเขตแขวงนั้นเป็นทหารขึ้นรักษายข้าม ครั้นในจุลศักราช
 ๑๑๙๔ โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังออกป้สร้างข้ามกำแพงเมือง
 กาญจนบุรีณฝั่งตะวันออกอีกเมือง ๑ เจ้าพระยาพระคลังก็เกณฑ์กองมอญ
 ออกไปเผาอิฐทำถาวรณแล้วเสร็จ แล้วโปรดให้สมเด็จพระเจ้าหน่อยยาเธอ
 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ไปทำข้ามที่เมืองสมุทรสงครามอีกข้าม ๑
 พระราชทานชื่อว่าข้ามพิฆาตช้างศึก ครั้นในจุลศักราช ๑๑๙๖ เมื่อ
 โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาและเจ้าพระยาพระคลังลงไปตีเมืองไช้ฮ่น
 กลับมาแล้ว ไม่เป็นทีไว้วางพระราชฤทัย กล่าวว่ญวนจะคิดตอบแทน
 จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังออกป้สร้างกำแพงเมืองจันทบุรี เจ้า
 พระยาพระคลังเห็นว่าเมืองเก่านี้ตั้งอยู่ลึกเข้าไปหลังหมู่บ้านคน ถ้ามี
 ช้างศึกศัตรูมาโดยทางน้ำก็จะถึงหมู่บ้านคนก่อน ไม่เป็นที่ของกันอันใดได้
 จึงได้ให้ริ้วข้ามกำแพงเสียมาสร้างเมืองใหม่ที่เนินวง ซึ่งอยู่ในระหว่าง
 บางกระจะและเมืองเก่า แล้วสร้างวัดในเมืงนั้นวัด ๑ ชื่อวัดโยธานิมิตร
 แล้วให้ขุนราชมาตย์สร้างข้ามที่แหลมกำนปากน้ำข้าม ๑ ชื่อข้าม

ไฟรีพินาศ ซ่อมแปลงใหม่ทีแหลมสิงห์ซ่อม ๑ ซ่อมซ่อมพิฆาฏบัพจามิตร
แล้วโปรดให้กรมหลวงรักษมรดกเรือออกไปสร้างซ่อมกำแพงที่มีฉนวนเชิง
เทวอีกตำบล ๑ โปรดให้สร้างวัดไว้ในกลางเมือง ซึ่งพระราชทาน
นามในบันทึกว่า วัดบิณฑลราชรังสฤษฎิ์ อันเมื่อจุลศักราช ๑๑๙๙ ทรง
พระราชดำริว่าเมืองพระตะบองเป็นเมืองหน้าด่านต่อเขตรแดนเขมร เสา
ซึ่งปักเป็นระเบียบเมืองแต่ก่อนชุกไสมไปไม่เป็นที่มั่นคง จึงโปรดให้เจ้า
พระยาบดินทรเดชาซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่ไปประจำอยู่ที่นั่นคิดทำอิฐเผาปูน
ขึ้นซ่อมกำแพงเมือง เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทำการซ่อมกำแพง
แล้วเสร็จในปีเดียว ได้รับทูลเกล้าฯ ถวายคำรัสสรรเสริญไปในครั้งนั้น ภายหลัง
เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา กลับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรด
ให้พระยาราชสุภาวดีออกไปซัดทัณฑ์อยู่แทน ครั้นนั้นโปรดให้สร้างเมือง
นครเสียมราฐอีกเมือง ๑ แล้วเสร็จตามพระราชประสงค์ ส่วนการ
ที่เมืองสมุทปราการนั้น ก็โปรดให้กรมขุนเทศอธิศร กรมหมื่นเสพ
สุนทร กรมหมื่นณรงค์หิรัญฯ ลงไปเป็นแม่กองทำการที่ค้างอยู่สืบไป
ได้ทำกำแพงเชิงเทินโยนหลังมาปลายปีกกา แล้วชุกคุลซ่อมกำแพง
กำแพงเมืองให้เป็นที่ยมั่นคง แล้วให้สร้างซ่อมขึ้นที่ปากคลองบาง
ปลาปากอีกซ่อม ๑ ซ่อมซ่อมกองกระพัน อันในปีมะโรงฉกจุลศักราช ๑๒๐๖
เกิดเหตุชุกข์ของชนกวัยเรือนฝรั่งซึ่งเข้ามาค้าขาย ทรงสงสัยว่าจะไป
คิดอ่านพาลกองทัพเข้ามาตีกรุง จึงโปรดให้กรมหลวงรักษมรดกเรือ ลงไป

จัดการทำขอมเมืองนครเขื่อนขันธ์ให้เป็นที่พักคนออกชน ๑ คือขอม
มหาสังหารและขอมเพชรดี ที่เขื่อนขันธ์หิน เมะงอก ๒ ทำบล ชื่อ
ปักกาเวงกือณ แล้วไปรคให้เจ้าพระย คลังลงไปทำที่เมืองสมุทรปราการ
ชักปลอกาชนักทั้งสองฟากหน้าต่อขอมนาคราชลงไป พระราชทานชื่อ
ว่าปักกาพัชสมุทร ขอมผีเสื้อสมุทรนั้นให้รชชัณนเสย ตั้งใบเสมปักกา
ออกไปสองข้าง แล้วให้ทำทุ่งปักหลักชิงโช้แล่นสายโช้ข้ามแม่น้ำ
ที่หลังขอมผีเสื้อสมุทรข้ามมาถึงปากคลองก้านฝั่งตะวันออก แล้วให้ถม
ศิลาที่แหลมฟ้าผ่าไว้กลาวนอีกห้ากอง ไว้ช่องแต่ละเพาะเรือเดิน เรียก
ว่าโช่นทวาร ครั้นในปัจฉิมกาลไปรคให้พระยาศรีสุริยวงศ์ทางวาง
มหาคเล็ก ไปสร้างขอมขึ้นที่บางระเกว่งให้เป็นที่พักแม่ทัพ พระราชทาน
ชื่อว่าขอมเสื้อซ่อนเล็บ การขอมกันพระนครทางทะเลนั้น พระองค์ทรง
เห็นพระราชธุระอันยิ่งใหญ่มิได้เว้นว่าง

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนมามีการสงครามแต่กับฝ่าย
พม่า ไม่สู้ระคองใช้กองทัพเรือ ครั้นนี้ทางไมตรีกับญวนหม่นหมองจะ
เกิดการสงครามขึ้น ก็ระคองใช้กองทัพเรือซึ่งใช้ได้ในท้องทะเล จึง
ไปรคให้เจ้าพระยาอนุครศรีธรรมราชศึกต่อเรือรบขึ้นเป็นท้าวอย่าง เจ้าพระยา
อนุครก็ทำเรือปลอกาทำายก้านแปลง มีทัพพลแจวหนึ่งไคทั้งสองกราย
เรือปลอกกว้าง ๔ ศอกคืบ ยาว ๑๑ วา พระราชทานชื่อเรือท้าวอย่างนั้น
ว่าเรือมหาพิไชยฤกษ์ แล้วพระราชทานทุนเกณฑ์ให้เสนาบดีเจ้าภาชี
นายชากรต่อคนละลำสองลำ ไคเรือสามสิบลำ พระราชทานชื่อท้าวทุก

ล้าแล้วให้ปลูกโรงรักษาไว้สำหรับใช้ราชการ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๑๙๖
ได้รบพุ่งศึกพินันท์กับญวนเข้าแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ข้อแรงต่อสู้ใหม่อีก
๘๐ ลำ เป็นเรือข้อมอย่างญวน ไว้ใช้ราชการในกรุงเทพฯ ๔๐ ลำ ย้าย
ไปใช้ราชการในหัวเมือง ๔๐ ลำ ภายหลังโปรดให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
คิดต่อเรืออย่างกำปั่นขึ้นที่เมืองจันทบุรีเป็นตัวอย่างใช้ได้เรียบร้อยก็ จึง
ให้ต่ออีกวายไปตามระยะปีได้ถึง ๑๒ ลำ สำหรับใช้ราชการศึกสงคราม
และการค้าขาย

อนึ่งการในพระนครซึ่งเป็นที่ชนสัญจรไป ไปได้โปรดให้ชุก
คลองบางขุนนาครบรวบคลองพระโขนง เป็นทาง ๓๓๗ เส้น ๑๙ วา
คลอง ๑ คลองที่เรียกว่าสุนัขหอนชุกแยกที่หน้าชนเข้าไปในทุ่งริมบ้าน
โพธิ์คลอง ๑ คลองบางขุนเทียนบรวบคลองค่านักปากน้ำและแยก
เป็นสองสายคลอง ๑

หนึ่งในรัชกาลนั้นได้โปรดให้ยกบ้านอันมีประชุมชนอยู่มากขึ้นเป็น
เมือง นอกจากเมืองซึ่งตั้งขึ้นสำหรับพวกครัวเมืองลาวเชิงเขาประทักษิ ๖
เมือง ๕ เมืองขึ้นกรมมหาดไทย ๒๑ เมือง คือเมืองประจันตคาม เมือง
กระษัตริย์บุรี เมืองธวัชประเทศ เมืองวัฒนานคร เมืองศรีโสภณ
เมืองอำนาจเจริญ เมืองเสนาณรงค์ เมืองลำเนาหนองบัว เมืองภู
แล่นช้าง เมืองเวฬุนคร เมืองรามราช เมืองอาจสามารถ เมือง
อากาศอำนวย เมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย เมืองไชยบุรี เมือง
คำเขื่อนแก้ว เมืองสระเมียร เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง เมืองคำ

ทองน้อย เมืองเซ่งเถ้า เมืองขึ้นกรมพระกลาโหมเมือง ๑ คือเมือง
 กำเนิดคนพคุณ เมืองขึ้นกรมท่าเมือง ๑ คือเมืองพนัสนิคม และพระองค์
 ทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั่วหน้า ทรงตั้งพระราช
 ฤทธิญาพระราชกำหนด สำหรับที่จะปราบปรามคนพาลทุจริตคดโกง
 โดยมิชอบธรรม ให้ราษฎรทั้งปวงอยู่เย็นเป็นสุขตามกาลสมัย มีทั้งพระ
 ราชกำหนดโจรห้าเส้นเป็นต้น และให้ทรงตั้งกลองวินิจฉัยเถรไฉ่ให้ราษฎร
 ที่มีทุกข์ร้อนมาทูลร้องฎีกา และกำรัสให้ข้าราชการพิจารณา แล้วทรง
 ตัดสินเป็นนิจวินตรมิให้เว้นว่าง ส่วนพระราชทรัพย์ที่จะสำหรับใช้จ่าย
 การพระนครและแจกเบี้ยหวัดประจำปี ในรัชกาลนั้นเกิดการภาษีอากร
 ขึ้นมาก มีภาษีเกลือชันน้ำมันพร้าวไต้ชันน้ำมันยางเป็นต้น พระราช
 ทรัพย์ก็ค่อยสมบูรณ์ขึ้น เงินที่จะจ่ายราชการพระนครและการพระราช
 กุศลก็มีมากกว่ารัชกาลที่ ๒ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการก็ได้
 เบี้ยหวัดทวีขึ้นทุกถ้วนหน้า เงินเดือนพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน
 ก็เริ่มพระราชทานขึ้นในรัชกาลนั้นเป็นต้นมา และการในพระราชวังและ
 พระนครซึ่งชำรุดปรักหักพังไป พระองค์ก็ได้โปรดให้รื้อลงซ่อมแซม
 และสถาปนาใหม่ มีพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท พระที่นั่งจักรพรรดิ
 พิมาน พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทเป็นต้น ตลอดจนซ่อมซ่อมกำแพง
 และประตูพระนคร ให้การร่มเย็นอยู่มิให้เสื่อมทราม การพระราช
 กุศลพระองค์ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างพระอารามใหม่เป็นอันมาก เป็น
 จำนวนพระอารามที่ได้ทรงสร้างใหม่ ๔ พระอาราม มีวัดราชโอรส

และวัดสุทัศนเทพวรารามเป็นต้น ที่ทรงปฏิสังขรณ์ ๓๔ พระอารามมี
 วัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดพระเชตุพนเป็นต้น ที่พระบรมวงศานุวงศ์
 และข้าราชการสร้างก็พระราชทานทุนช่วย สันพระราชทรัพย์เป็นอันมาก
 และพระอารามเหล่านั้นย่อมวิจิตรด้วยฝีมือช่างต่าง ๆ พันที่ระพรรณนา
 พิเศษกว่าพระอารามซึ่งมีมาแต่กาลก่อน หากราวใดเสมอมิได้ ครั้น
 เมื่อสร้างพระอารามทั้งหลายนั้นแล้วเสร็จลง ก็โปรดให้มีมหกรรม
 การฉลองเป็นการใหญ่ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในการฉลองพระ
 อารามนั้น เป็นอเนกนักพันที่ระพรรณนา และทรงสร้างพระพุทธรูปมากร
 พระฉลองพระองค์คุ้มด้วยทองคำ ถวายนามพระพุทธรูปฟ้าๆฟ้าโลกย์
 พระพุทธรูปเลิศล้ำนภโถย และพระพุทธรังษลยทิ พระพุทธรูปเกษมสันติ
 และพระพุทธรูปฉลองพระองค์อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก และให้หล่อพระพุท
 รุปรพระองค์ใหญ่ มีพระประธานในวัดสุทัศนเทพวราราม และพระประธาน
 วัดราชนันทารามเป็นต้น ทรงสร้างพระปริยัติธรรมฉบับเอกย ๑ ฉบับ
 โทย ๑ กรอบเทพชุมนุมย ๑ กรอบลายก้ามปูย ๑ และทรง
 อุดหนุนพระภิกษุสงฆ์ให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ถวายบรมราชาบาย
 และราชสังคหะเป็นอเนกประการ ในขณะนั้นพระสงฆ์ซึ่งรู้พระไตรปิฎก
 ไฟศาลสมบุณย ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก และทรงพระเมตตา
 กรุณาแก่ยากจรรณิพก ทรงเพิ่มเติมจัดการโรงงานให้แพร่หลาย
 ไขบุญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การพระราชพิธีอันใดซึ่งเป็นการสำหรับพระ
 นครก็ได้ทรงประพฤติตามพระราชริยามาแต่ก่อนทุกประการ และเพิ่ม

เติมน้ำข้าง มีเสียงพระสงฆ์ในวัดญานเป็นต้น และทรงบำเพ็ญพระ
 ราชกุศลในการพระเมรุทองสนามหลวงก็หลายครั้งหลายคราว มีการ
 พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และการพระศพ
 กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนีเป็นต้น และมีสระสนาม
 ใหญ่ในรัชกาลนั้นครั้ง ๑ พระองค์มีพระราชหฤทัยอันเยือกเย็นไป
 ด้วยพระมหากรุณาทางเคินจากวิหิงสาอามาตในทิวสนิมิควร ทรงเคารพ
 ต่อพระพุทธศาสนา และพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงประพาศิราษกรณียกิจ
 น้อยใหญ่สม่ำเสมอได้เคลื่อนคลาไคล ตั้งแต่บรมมหาราชวังไปจนเวลาเช้า
 พระบรรทม และ มีใต้ทรงสรงด้วยน้ำขมิ้นและทอกพระเนตรพ่อน้ำ เสด็จ
 ประทับอยู่แต่ในพระบรมมหาราชวัง ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาส
 แห่งใด เว้นไว้แต่เวลาพระราชทานพระกฐิน ทรงประพาสไปด้วย
 พระสติสัมปชัญญะมั่นคงยังยืนมิได้พลั้งพลาด เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ
 มาโดยความผาสุกสิริสวัสดิ์จนถึงจุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก ทรงพระ
 ประชวรไม่สบายพระองค์มาตั้งแต่เดือน ๑๐ แต่ในเดือนท้ายฤดูพรรษา
 ได้เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินได้ตลอดตามเคยอย่างทุก
 ปี แต่นั้นมาพระอาการก็ไม่สบายมากขึ้น พระยังคนเขาสุนัขเป็น
 ตรอก พระองค์ก็ซุกโซมลงโดยลำคืบได้ประชุมแพทย์ถวายพระโอสถ
 พระอาการก็ไม่คลายคลายขึ้น พระองค์ทรงทราบชัดแต่เดิมมา ว่า
 พระอาการซึ่งทรงประชวรครั้งนี้ จะเป็นอันตรายแก่พระชนมายุมิได้ทรง
 ประมาท ครั้นวัน ๒๓ ค่ำ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หากรมหมื่นวงศ์

สนิท พระยาพิพัฒน์โกษา ให้จัดหมายคำเนินพระบรมราชโองการ ยก
 พระไตรสรณคมขึ้นเป็นเบื้องต้น แล้วคำเนินพระกระแสพระราชดำรัส
 ว่า ให้เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี กับ
 ชุนนางผู้น้อยเป็นสามัคคีแก่กัน ช่วยกันรักษาแผ่นดินของสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าอยู่หัวอันเป็นประณมกษัตริย์สืบมาถึง ๖๙ ปี พระบรมวงศา
 นุวงศ์ก็มีมาก จะให้ทรงบังคับว่าให้พระองค์ใดเป็นเจ้าแผ่นดินนั้นขอ
 เสียเถิด แล้วแต่จะพร้อมกันสมมติพระองค์ใด ให้เห็นแก่พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ อย่าให้ฆ่าฟันกันเสียนักเลย
 จงช่วยรักษาแผ่นดินไปด้วยกันเถิด ในทำนุพระกระแสพระบรมราชโอง
 การนั้น ทรงขอยกเงินพระคลังข้างที่หมื่นชั่งกับทองร้อยชั่งไว้สำหรับ
 ใช้ในการปฏิสังขรณ์พระอาราม และทรงพระราชดำริ ด้วยอัญญาพระ
 อัยยกาพระอัยยกีและกรมสมเด็จพระศรีสุลาโลยว่าจะเป็นที่กักขวาง ขอ
 ให้มอญไว้แก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใด ๆ ถ้าพระราชโอรสหมดสิ้นไป
 ก็ให้มอญแก่พระราชบุตรรักษาไว้ การซึ่งพระองค์พระราชทานพระบรม
 ราชานุญาตให้เลือก พระเจ้าแผ่นดินตามชอบใจของชนเป็นอันมาก เช่นนี้
 ก็ด้วยอาศัยที่ทรงประกอบด้วยพระสติและพระปัญญา ทรงพิจารณาเห็น
 การอันจะเป็นสุขเรียบร้อยไปภายหน้าอย่างไรตลอดแล้ว และมีได้ทรง
 พระอาลัยในสิริราชสมบัติ จนถึง มุ่งหมายจะให้ตกแก่พระราชโอรสตาม
 จรรวมกาลโลก ด้วยทรงเคารพต่อบรมราชบรรพบุรุษและรักแผ่นดิน
 กรุณาแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎรเป็นอันมาก หวังจะให้พระราชอาณาเขตต์

ดำรงอยู่ในเอกราชปราศจากการรุกรานลี้ภัยไปภายนอก เป็นพยานใน
 พระราชอัธยาศัยของ พระองค์ ซึ่งได้เสด็จดำรงอยู่ในความสุจริตธรรมแต่
 เกิมมาจนถึงปัจจุบัณกาล และพระราชดำริประการใดนั้นได้ปรากฏชัด
 ในกระแสพระบรมราชโองการซึ่งได้ดำรัสแก่ พระยาศรีสุริยวงศางวาง
 มหาภคเล็กว่า ทรงพระราชดำริเห็นว่าผู้ซึ่งจะเป็นเจ้าแผ่นดินนั้น กรม
 ขุนเทศาภิกรกัพระกรรณเบา กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็แก่เกินไป ท่าน
 ฟ่าน้อยก็เป็นช่างเสียวก็อยู่ แต่ไม่เอาราชการชอบแต่การเล่น เห็นแต่
 ท่านฟ้าใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่กลัวว่าจะ
 ให้พระสงฆ์ ห่มมอญทั้งแผ่นดิน เพราะฉะนั้นพระองค์จึงไม่ทรงจำกัค
 มอบสิริราชสมบัติแก่พระองค์ใด ด้วยเกรงจะไม่เป็นที่ชอบใจท่าน
 ทั้งปวงทั่วไป แต่ครั้นเมื่อภายหลังก็ดูประหนึ่งจะทรงทราบพระญาณ
 ชัดเจน ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เถลิงถวัลยราช
 สมบัติ จึงได้โปรดให้ยกหมายพระราชดำรัสพระราชทานแก่กรมสมเด็จพระ
 พระเทศาภิกรก ให้ทูลกรมสมเด็จพระปรมานุชิตภูวเรศพระสงฆ์
 ห่มผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงทำคำสารภาพ
 ถวายยอมตามกระแสพระราชดำริ เป็นอันต้องตามพระราชอัธยาศัย
 ภายหลังโปรดให้ถวายค่ากุบับัยแก่ภิกษุสงฆ์สามเณร ในพระอาราม
 หลวงรูปละห้าตำลึง เป็นเงินถึงพันแปดร้อยสามสิบแปดชั่ง เป็นการ
 พระราชกุศลอันยิ่งใหญ่ และได้ดำรัสอาราธนาให้พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชดำรัสทรงขมาพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งได้ทรง

ล่วงเกินเป็นการพลั้งพลาดมาแต่กาลก่อน แต่^๕นั้นมาพระองค์ทรงพระ
 ประชวรพระอาการชุกตลงโดยลำดับ ทรงพระราชดำริว่า ถ้าจะเสด็จ
 สวรรคตในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันออก ซึ่งเป็นที่พระบรมม
 แต่เดิมมา ก็จะเป็นที่รังเกียจแก่พระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะดำรงสิริราช
 สมบัติสืบไปภายหน้า จึงเสด็จแปรสถานมาประทับอยู่ณพระที่นั่งองค์
 ตะวันตก พระองค์ดำรงอยู่ในพระสติสัมปชัญญะเป็นปรกติเรียบร้อยมา
 แต่พระอาการ^๕นั้นยิ่งชุกตหนัก ๆ ตามลำดับ จนถึงณวัน ๔ ๕ ๖ ค่ำ
 ๗ ปุณยังเป็นโทษก รุคักราช ๑๒๑๒ เวลา ๘ ห่มผ้าบาทเสด็จสวรรคต
 พระชนมายุ ๖๓ ปีกับ ๑๑ วัน เสด็จดำรงในสิริราชสมบัติ ๒๕ ปี
 กับ ๗ เดือน ๒๓ วัน ด้วยประการฉะนี้.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรนิติ บางขุนพรหม

นายวิชาญบริหาร ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๕/๑๑/๓๑